

БЪЛЪЖКИ
от

ВЕЩЕСТВЕНАТА КУЛТУРА

на

СТАРО-БЪЛГАРСКОТО ХАНСТВО

и

Основанието му въ Европа

и

ЕДНА КАРТИНА

(Принадлежи на момента разположен отт. в — Ст. член.)

и

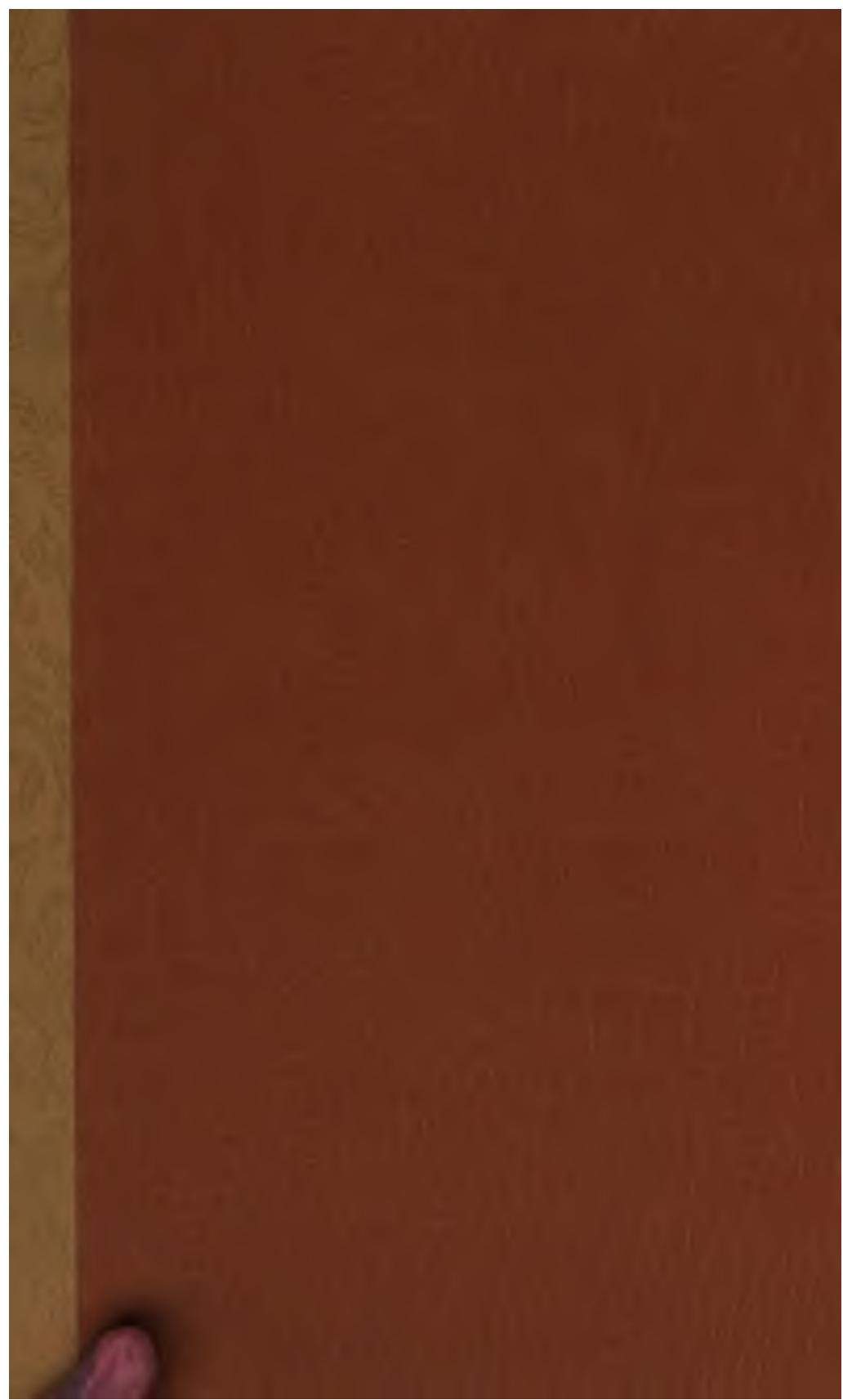
Г. Щаславчевъ

СОВРЕМЕНОСТДАНИЕ

София

Печатница на Ивано Е. Константиновъ

1902.

—

КРЪМОВЪ ВОЙНИКЪ
по кожанъ рѣкопись отъ X—XI вѣкъ.

Balashev, G.

Галактион Т. Арамисъ, министър на
търговията и промишлеността

БЪЛГАРСКИ

от април

ВЪРХУ

ВЕЩЕСТВЕНАТА КУЛТУРА

на

СТАРО-БЪЛГАРСКОТО ХАНСТВО

и

Основанието му въ Европа

съ

ЕДНА КАРТИНА

(Кръмовъ войникъ по коженъ ръкописъ отъ X—XI вѣкъ).

отъ

Г. Баласчевъ

(СОВСТВЕНО ИЗДАНИЕ)

СОФИЯ

Печатница на Иванъ К. Божиновъ

1902

TK

DR₁₅

B3

Бължки върху въщественната култура на старо-българската държава и основанието на последната въ Европа.

Проучването въщественната култура, както и вътрешната и външната размѣна на природните и културните произведения, които е вършилъ нашия народъ въ старо време се отнася къмъ ония исторически задачи, члено разяснение би ни представило важенъ приносъ въ историята на умственото ни развитие. Нъ колкото той въпросъ се представлява по интересенъ за настъ, толкова той е свързанъ съ по голѣми мѫчинии, тъй като, при отсътствието на достатъчни прѣстории отъ той родъ, на изслѣдователя прѣсто да бѫде основно запознатъ, както съ твърдъ незначителните извѣстия, които се отнасятъ къмъ гогавашния домашенъ битъ, обичайъ, облѣклата, накита, законите, природните богатства, кѫде тоя народъ е билъ настаненъ, тъй нужно е да обѣрне той отчасти внимание и върху ходѣтъ на политическите събития, военния му строй, а сѫщеврѣменно потрѣбно е осо-бенно внимание и върху степента на влиянието, упражнено отъ страна на неговите съсѣди върху цѣлия строй на живота му. Съ настоящиятъ си редове ще се опитамъ да изложа въ кратцѣ, по възможность всички извѣстия на различните среднебъкови писатели, които ни донасятъ що годъ свѣдения за езическата епоха и оная тутакси подиръ приеманието на християнството, и то такива извѣстия, които иматъ съотношение къмъ горнитѣ въпроси, за да може по такъвъ начинъ читателя да си състави по-ясно понятие за ония природни и културни произведения, които още тогава сѫ могли да съставляватъ предметъ на вносна и износна размѣна помежду нашите прѣдѣди. А понеже въ състава на старобългарската държава влезли сѫ отначело още разнообразни племена, то за да може да

се проследи, кои отъ тъхъ каква роля сѫ заели при по-натъното развитие на занимащия ни въпросъ, необходимо да се знае предварително степента на културната подготовка отделно на всеки единъ отъ тъзи елементи.

* * *

Старо-българската държава, както е известно, се е образува главно отъ два елементи различни единъ отъ другъ: първо, съ словенските племена, които още въ края на петия и началото на шестиия векъ започнали да навлизат въ силно опустошението създадено европейски областта отъ византийската империя и постепенно да застават въ Мизия, Тракия, Илирикъ, Македония и т. и второ отъ нова българско войнишко племе, което се бѣ отделило отдясно отъ волжко-камските българи и се бѣ заселило отначало въ укръщената отъ самата природа мястност между реките Дунавъ, Прутъ, Дунавъ и крайбрежието на Черното море. Византийските писатели ни разказватъ, че българи при заселванието си тамъ наричали сѫ е тази мястнос Одрес или Одрес и означавала на тъхния езикъ непристъп или сильно укрепено място. Отъ тъзи си жилища българи често нападвали въ Мизия и Тракия за плячка, до като през 679 година, събъдъ като сѫ разбили византийските войски самата имъ родина, преминали отсамъ Дунавъ, покорили окопнатото византийската област между Дунавъ, Балканъ и Черното море, кждъто сѫ живели седъмъ словенски племена, които плащали данъци на Византия и завладѣли Варненското пристанище, важенъ до тогава търговски и стратегически путь за Византия. Презъ туй време голема част отъ силните български войнишки племена разположила своя лагеръ въ едно мястество-защитителна мястност, между Силистра, Шуменъ, Преславъ и Варна, съ важенъ воененъ центъръ при сегашните села Абоба, въ околността на Нови Назаръ, кждъто се предполага, че се е намирала самата най-стара столица на българите ако не и древната силища крѣпостъ Плисковъ.

Какъвъ е билъ доминиращъ битъ на словенските племена които влезоха въ състава на старо-българската държава, ип разказватъ съвременниятъ византийски писатели, имено: че южните словенци сѫ живели още отъ V и VI векъ въдни и далечъ една отъ друга разпръснати и то сѫ

- строили веръдъ горитѣ, край рѣкитѣ, блатата и езерата. Фамилиарното роднинство е служило между тѣхъ като основа на обществения имъ и господарственъ животъ. Нѣколко души отъ едно и също произхождение, или нѣколко роднински съмейства живѣли сѫ и живѣвали заедно и общо работатъ и стопанствуваатъ подъ ржководството на единъ домакинъ. Между такива задружени членове обикновенно бащата, или постария братъ, или подаровития, е служилъ като ржководителъ. Той управлявалъ кѫщата и общото имъщество, распредѣлялъ работата между задружени членове, продавалъ и купувалъ и пазелъ интересите на цѣлия родъ. Земята, на която живѣли тъй задружени членове, е принадлежала на всички; отъ имота сѫ се ползвали всички. При такъво домашно устройство не е могло да има бѣдни, тъй като всѣки единъ е билъ членъ на цѣкоя отъ тѣзи челяди, които се грижели за неговото съществуване. Такива само лица сѫ обѣднявали, които сѫ бивали изгонвани по нѣкакво прѣстъжение отъ задружния съмейенъ животъ. Такъвъ домашенъ строй и до сега се запазилъ въ първобитния си видъ въ нѣкоя мѣста изъ България, Македония и пр., нъ той започналъ да се разваля постепенно отъ съвременното чуждестранно влияние.

Нѣколко такива роднински съмейства, така нарѣчени задруги, които сѫ живѣли въ отдѣлни села, съставлявали племе, а земята, която била заселена отъ едно племе се наричала жупа. Въ старобългарскитѣ каменни надписи се споменуватъ жупани и нѣкои отнасятъ жупага къмъ несловѣнскитѣ учрѣдzenia. Срѣдоточието на жупата съставлявалъ градътъ или укреплението на жупата. То не е било заградено съ искусствени стѣни, тъй като словѣните обикновено построявали своя укрепенъ центъръ или по срѣдъ блатата или върху полуострово-образни издигнатини, защитени съ окопи. Распръснатитѣ южно-словѣнски селски колиби, за които ни донася Прокопий, че сѫществували въ VI вѣкъ, виждатъ се и до сега на много мѣста по настъ, съединени въ една селска община, иъ прѣнати изъ горитѣ и планинитѣ.

Отъ твърдъ ранна доба южните словѣни, до като живѣли още оттатъкъ Дунава, сѫ се занимавали съ скотоводството, което е било доста много развито. Отъ рогатия добитъкъ имали: волове, крави, телета, бикове, биволи, овци, кози, множество

стада и пр. сети съ имали цѣли ергелета коне, въ голѣмо количество сѫщо кучета, гъски и пр. За важността на ского водството въ живота на нашите прѣдѣди свидѣтелствува и туй, че по настъ думата добитъкъ означава до днесъ още и придобитъ имотъ. Земледѣлието е било силно развито и съставлявало туй да се каже най-важното тѣхно занятие. Императорътъ Маврикий (582 — 602 г.) разказва ни, че тѣ „съ имали въ излишъкъ жито, просо и ржъкъ, които тѣ насичвали на купища“. Сѫщо и Теофилактъ Симоката пише: Когато византийската пѣлководецъ Прискъ въ 593 г. се оптилъ задъ Дунава и нанесълъ силно поражение на словѣнския отрядъ, който се намиралъ подъ прѣводителството на князъ Радигоста, управителъ на прибрѣжната словѣнска областъ оттатъкъ Дунава, тогава ни казва той, че побѣдителите изгърѣли словѣнските поселения, нивите имъ и лѣсовете. Южните словѣни съели съ пшеницата, ечникътъ, овесътъ и обработвали грахътъ, макътъ и пр. Отъ земледѣлческия ордънъ били съ още тогава въ употребление у тѣхъ: плугътъ, косата, стърнътъ, мотиката, дикеля, лопатата и други, туй сѫщо и ордънътъ съ кира, ножъ, пила и пр. съ имъ били познати. както и печать прѣстенъ търгъ, мѣра, лакътъ. Думите ковачъ и такачъ съ общи за всичките словѣни, ще се каже, тѣ съ снали нѣкои занятия, вълната била е отдавна въ употребление. Тѣ съ умѣли да изработватъ сукното, располагали съ, както се каза, съ цѣли стада овце, агнета и пр. Платното, плащта, ризата и пр. съ ги приготвлявали отъ ленътъ и конопътъ, които съ растели въ градините имъ. Тамъ съ зреели и ябълките, крушите, черешите, вишните, сливите, орѣхите. Прискъ, който е посѣтилъ источно маджарско прѣзъ 448 г. като говори за скитите, които се отожествяватъ съ словѣните, пише че тѣ, зиесто пшениченъ хлѣбъ съ употреблявали отъ просъ, и на място вино поднасяли имъ другъ напитъкъ, който отъ мястното население се наричалъ „медосъ“. Ще се рѣче, че виното тогава още прѣставлявало редкость и лозята трѣба да съ почнали да ги садятъ малко по късно и по на югъ, и да придобиватъ виното и ракията, които пиели въ голѣмъ размѣръ до зашемедяване, както правили туй и другите по-прости народи.

Пчеловодството било дѣста распространено, и отъ меда (медосъ) прѣготвлявали обичното сладко питие, което го поднасяли и

на гоститъ си, както туй правили и други нѣкои народи, които сѫ живѣли на сѣверъ отъ Балк. полуостровъ. Бозата, която и днесъ се приготвлява отъ просо и медъ, е много старо питье, което навѣрно още тогава е било въ употребление и между тѣхъ.

Нѣ освѣнъ желѣзото южните словѣни знали сѫ и мѣдята, както златото и срѣброто. Византия за да откупува многочисленитѣ пленци заплащала имъ огромни суми въ злато и срѣбро и други вѣщи. Прокопий ни съобщава, че словѣнските пѣчища, когато сѫ били прѣкарвани отъ гепидитѣ на корабитѣ имъ прѣзъ Дунава, то трѣбвало за това всѣки словѣнски войникъ да заплати като навло на гепидитѣ по една златна монета. Що се рече, че много народи на сѣверъ отъ полуострова и съсѣди на Византия сѫ били добре запознати съ византийската монетна система, съ която направяло си служили при размѣнитѣ, които сѫ могли да носятъ характеръ чисто търговски, или пакъ сѫ ставали вслѣдствие грабителски походженія. Твърдѣ любопитенъ се явява въ този случай слѣдния разказъ, на Прокопия, който ще ни даде да разберемъ, какъ нашитѣ прѣѣди още оттатъкъ Дунава, знали сѫ да търгуватъ съ людие — роби, обичали сѫ златото, а сѫщеврѣменно сѫ имали понятие и за *закони* и то не писани, а навѣрно обичайни. Още прѣзъ 531 г. защита на покрайдунавските сѣверни граници на Византия била е повѣрена на пѣлководеца Хилвудий или Хвалибаждъ, който биль родомъ словѣнинъ отъ племето на антитѣ. Въ 534 г. Хвалибаждъ прѣминалъ Дунава съ намѣреніе да нападне словѣнитѣ, които живѣли на лѣвия брѣгъ, ить тѣ разбили войската му. а самия него убили. Обаче по-сетиѣ станали словѣнски мѣдуособия и между другото единъ антъ пакъ по име Хвалибаждъ падналъ въ пленъ въ рѫцѣта на склавинитѣ. Слѣдъ тѣхното примиряване единъ римски пленникъ, който се намиралъ у единъ антъ, като се научилъ, че антъ по име Хвалибаждъ се намира въ пленъ у единъ склавинъ, подканилъ своя господаръ да отиде и купи Хвалибѣда, и подирѣ да го прѣдаджъ на Византия като тѣхенъ пѣлководецъ, за което му обѣщавалъ, че ще получи много злато. Дѣйствително неговия господаръ купилъ анта Хвалибѣда отъ склавина. „А когато покупателя пристигналъ въ своята земя, попиталъ купения человѣкъ, римски ли е пѣлководеца Хвалибаждъ? Нѣ той не се отказалъ да каже истината, разказалъ пов-

торно всичко върно по редът, че и той самъ е родомъ анъ, нъ като се сражавалъ заедно съ своите единоплеменци противъ склавинитѣ, които тогава съ намирали съ антите въ не приятелски отношения, билъ заловенъ отъ склавинитѣ, и че сега, тъй като той се върналъ въ родното си място, то той за въ бѫдеще *по закона* е свободенъ. Онзи който платилъ за него златото, излъгъ нъ своите велики надѣжди, омъмълъ отъ мяка".

Отъ едно известие на Теофилакта Симоката излиза, че иѣкои отъ панонските словѣни, които съ се подчинили на аварския хаганъ, по негова заповѣдъ съ били принудени да строятъ мостове и кораби по Дунава и Сава, които щѣли да послужатъ прѣзъ онова време при нахлуванията въ византийската империя. Ще се каже, че словѣнските племена отдавна съ развивали движението по стоящите и текущи води. Съ аварите наедно при обсадата на Цариградъ, тѣ се явяватъ доста приготвени за по-серизозна работа; словѣните знаели съ ладията, корабътъ, чунътъ, веслото и пр.

Сѫщо и риболовството играло е важна роля въ живота на прѣдѣдите ни; прибрѣжното население се хранило отъ богатите продукти на рѣките, езерата и блатата. Тѣ отдавна съ знаели плѣтението на мрѣжите и пр. Южните словѣни подобно на келти, германците и литовците научили градския живот отъ по-културните народи, които много порано отъ тѣхъ съ били засѣднали по край Средиземното море и съ имали възможност отъ по-рано да се запознаятъ съ источната култура.

Много съ осъдени свѣдѣнията относително заимствуванието на словѣните отъ прочутото римско строително искуство. Еднодръвните малки ладии, съ които си служили тѣ при прѣминуванието на рѣките трѣба да считаме като произвѣдения на тѣхния умъ, наложени отъ самата природа. Тѣ по формата си приличатъ съвсѣмъ на първобитни произвѣдения.

Сѫщо дървената домашна посѫдка била е у тѣхъ доста развита, а глинената води си своето начало почти едноврѣменно съ първите опити за плѣтение. Още оттатъкъ Дунава словѣните съ знаели черепната, (подница) гърнето, паницата, като най-необходими землени сѫдове и груби украшения.

Ловътъ е изгубилъ въ съвременния ни животъ онова значение, което е ималъ той въ срѣдните вѣкове; тогава ловътъ

съставлявалъ главното занятие на свободните людие, защото дивечът снадбявалъ ги съ месна храна и облъкло.

Същия императоръ-писателъ Маврикий, ни дава свѣдѣния и за военния имъ битъ. Тѣ сѫ се сражавали повечето пъти пѣши, като се прикривали съ твърдѣ тѣжъкъ ѹцитъ. Употреблявали сѫ дървенъ лжъкъ и малки напоени съ силна отрова стрѣли. Огъ оржията известни имъ сѫ били още тогава: конната, мечътъ, сулицата, стрѣлата, щитътъ и пращата. Въ сраженията употреблявали чукове, топори и секири. Когато ходили на война сѫ носили: тръби, рогове, хоругви; били сѫ имъ познати и други музикални органи, като гуслата, гайдата и пр. За първата ни говори Теофилактъ Симоката, а за втората Константинъ Багрянородни.

Частъ отъ словѣнските племена, които сѫ живѣли въ Дакия и Иапония, съ оржие на рѣка започнали да излнѣтъ Балканския полуостровъ, нѣ безъ да можтъ да унижтожатъ византийската военноадминистративна и църковна организация. Византия съ тѣхъ се биела, договаряла и почнала да търгува. По известието на писателя Малха, продължавали сѫ да съществуватъ редъ про-чути укрѣпени градове въ самия центъръ отъ европейските владѣнія на империята даже и слѣдъ оттеглованietо на западните готи отъ Балк. полуостровъ. Писателя Прискъ сѫщо ни донася че латинския езикъ (навѣрно въ разваленъ видъ) е служилъ между Адриатическото и Егейското море, както въ обществения животъ тъй и въ домашния. Тѣзи думи на Приска не можемъ да ги считаме буквально вѣрни, тъй като остатките отъ иллириското племе (днешните албанци) си служили, както тогава още, тъй и днесъ у дома съ своя езикъ. Исключение трѣба да сѫ правили само прибрѣжните градове по Черното и Бѣлото море, въ които отъ незапаметни времена е населявало гръцко търговско население, като Варна, Месемврия, Анхиало, Солунъ и пр. Но късно при обсадите на гр. Солунъ отъ аварите, словѣните и българите, по известието на жизнеописателя на св. Димитрия, единъ отъ видните лица на варварския прѣводителъ знаеха латински езикъ, гръцки, словѣнски и български. Значи вактъ въ Балк. полуострова, освѣнъ латинския още прѣзъ VII вѣкъ билъ въ употребление и гръцкия.

Съ течението на врѣмето словѣните въ Балк. полуостровъ изучили сѫ твърдѣ много иѣща особено отъ византийците. Тѣ намѣ-

рили тамъ градове и завладѣли жителите. Основите на по-вечето отъ сегашните ни градове сѫ стари. Много отъ тѣхъ сѫ се съградили по старъ образецъ отъ прѣградията, които постепенно се строили при укрепленията, принадлежащи на князовете и прѣводители на балканските словѣнски племена. Сирийски съвремененъ църковенъ лѣтописецъ Иоанъ Ефески ни съобщава слѣдните любопитни и цѣнни извѣстия за словѣните, които се заселили отсамъ дунава, той писалъ прѣзъ 584 г., а живѣлъ вжтре въ Цариградъ прѣзъ 558—575 година. „На третата година слѣдъ смъртта на Юстиниана, пише той, и стихванието на прѣстола на побѣдоносния Тиберий, проклѣтия словѣнски народъ се явилъ и завзелъ всичката Елада, околностите на Солунъ и цѣлата Тракия. Тѣ завоевали много градове и крѣости съ огнь и мечъ опустошавали и грабили страната и господарували тамъ съвършенно свободно, като у дома си. Това се продължавало четири години до като императорът воевалъ съ персите; вслѣдствие на това тѣ се разпореждали въ страната до тогава, до когато богъ ги испѣдиъ оттамъ. Тѣхните грабежи се разпространили до самата външина стѣна (Анастасиевата стѣна). Всичките императорски стада станали тѣхна плячка. И до днесъ тѣ живѣятъ безъ грижа и безъ страхъ въ римските провинции, като грабятъ, убиватъ и горятъ; тѣ се обогатѣли, иматъ злато и срѣбро, цѣли стада коне и множество оржжие; научили се да воюватъ по добре отъ ромеите (византийците)“.

Любопитни извѣстия относително заимствуванията на нашите прѣдѣди вжтре въ Балк. полуостровъ отъ Византия ни се даватъ отъ солунския архиепископъ Иоанна при описание на обсадите на гр. Солунъ отъ словѣните, както мѣстни тѣ и дошли съ аварите въ края на VI начелото на VII вѣкъ. Тамъ секазва, че словѣните приготвили обсадни машини и желѣзни тарани, грамадни каменомѣтателни ордия и така наричани костенурки, които сѫ били покрити съ суhi кожи, послѣ, като измѣнили покрива за да не би да бѫдатъ изгорени отъ горѣщата смела, която се хвърляла отъ неприятеля, покрили ги съ прѣсни кожи отъ бикове и камили, които тѣ нарочно за това били ги наскоро убили и ги прикрепили съ гвоздей. Като се распоредили по такъвъ начинъ близо до стѣните, отъ тозия денъ на обсадата започнали да хвърлятъ камъни. Тѣхни чи хвърляли стрѣли

подобно на тъменъ облакъ, така че ония, които стоели на стѣните не могли да си подадатъ главитъ безъ опасностъ и да погледатъ, какво се вършило тамъ. Като приближили костенурките до стѣните силно потрѣсили основите посредствомъ желѣзните куки и закачки. Каменометалините машини били съ четверожгълни съ широки основи, които се завършвали съ тѣсни върхове, пирамидообразно. На тѣзи послѣдните били прикрѣпени твърди дебели цилиндри, по крайната обковани съ желѣзо и дървета закрѣпени съ гвоздей; поизтесните въ тѣхъ метателни машини приличали на къщни греди; машините, направлявани отъ войниците, изхвърляли неизрѣкъснатъ дъждъ отъ огромни камъни. И за да не пострадатъ, войниците, които вътре въ машината направлявали дѣйствието, отъ стрѣлци, които отъ стѣните стрѣляли срѣщу тѣхъ, то трите страни отъ тѣзи четверожгълни машини били закрити съ дъски. Такива каменометателни машини били исправени предъ солунските стѣни около петдесетъ на брой. Въ изданието на Боландистите, както и у Тугарда функцията на машините е пропустната. Отъ Ватиканския кодексъ подъ № 1641 ще можемъ да въстановимъ онѣзи редове, които се изоставени въ кодекса № 797).

Отъ тѣзи извѣстия може смѣло да се заключи, че словѣните въ Балк. полуостровъ съ изучили военното искуство на Византия до такъва степень, както самите настѣнници на римляните. Тѣ при обсадата на Солунъ съ употребили всичките ордия, съ които дѣйствуvalи византийците въ подобни случаи, и по качеството си тѣзи ордия не отстъпвали никакъ на тогавашното военно искуство. Тѣзи словѣнни съ ония, които го думатъ на сириецъ Иоана Ефески, (който писалъ 10 години до обсажданието на Солунъ) съ „живѣли разбогатѣли, седѣли и почивали въ римските области безъ всѣкаква грижа и страхъ и съ умѣли да владѣятъ оржието по добре отъ самите римляни“. Казаното до тукъ, ако и да съставлява блѣскава страница отъ военното искуство на словѣните заедно съ аварите, нѣ все никакъ представлява интересъ и за тогавашната вѣществена култура тѣй като тукъ става ни ясно употреблението на желѣзото, напрѣдъка въ дѣрводѣлието, както и степеньта на развитието строителното искуство между слогѣните отсамъ Дунава.

Такива свѣдѣния намираме за словѣнските племена, отъ които нѣкои по-послѣ влезоха въ състава на старобългарската

държава. Между туй не трѣбва да забравяме, че мизийските словѣни повече отъ цѣлъ вѣкъ продължаваха да се намират подъ силио влияние на високо културната Византия, на което бѣхъ данъкоплатци и се занимаваха мирно съ земедѣлие и сточанство. Тогава и византийската администрация, гражданска, военна и църковна, продължавала да дѣйствува въ Мизия и прѣзъ VI и VII вѣкъ.

Това ни се съобщава, както отъ константинополския писателъ, патриархъ Никифоръ, тий и отъ Теофана, който изрично споменува, че прѣди завладяванието на седъятъ словѣнски племена, (заселени въ Мизия,) отъ българитѣ, тази област била подчинена на християнска власть и се управлявала отъ Византия. А този фактъ е важенъ въ културно отношение, защото ни дава възможност да направимъ заключение, че и византийската организация съществувала въ Мизия и следъ за селяването ѝ отъ словѣните до завладяванието ѝ отъ българските войнишки племена.

Нека да видимъ сега кога става известни въ Европа българските пътници, а подиръ и въ какво културно състояние се намирали племена на българския ханъ, които се бѣхъ установили оттъкъ Дунава и на които се идна историческата задача посредствомъ обединяванието на словѣнските племена да създадат за ибълко вѣкове страшна съвѣдна държава за Византия. Българинъ означавало ужъ жителъ по теченето на р. Волга. До таково заключение доде напослѣдъкъ г. Шишмановъ. Обаче трѣбва да се има предъ видъ, че писателитѣ, които знайтъ българитѣ съ сѫщинското имъ име, наричатъ рѣката съ друго име; а туй хвърля голѣма сѣника на подобно заключение, тий като, ако бѣше това тий, то писателитѣ би нарчали и рѣката съ сѫщото име. Старитѣ българи трѣбва да сѫ живѣли дълъ време наедно по басейна на тази рѣка. Тѣ отдавна сѫ се раздѣлили на племена и се скивали по разии направлението чеарари. Споредъ съѣдѣнието на арменския географъ Моисеи Коренски (писат. отъ V вѣкъ) българитѣ около 120 години преди Христа населявали Кавказките планини и се наричали Велинуръ-Булгаръ. Въ другъ поновъ арменски съистъ на тази география, се изброяватъ четири български племена – Куни Булгаръ, Дучи-Булгаръ, Огхондоръ-Булгаръ (или Виландоръ-Булгаръ) и Чаръ-Болгаръ, които са

обитавали на съверъ отъ Кавказъ, по рѣката Кубанъ и по па югъ. Между туй готески историкъ Йорданъ (552 год.) знае, че български пълчища въ срѣдата на V вѣкъ сѫ се намирали на съверозападния брѣгъ отъ Черното море, а по дата за първи пътъ народното име българинъ въ Европа се споменува отъ латинеския списателъ Енодия прѣзъ 482 — 3 год., когато българите били повикани отъ Визант. императоръ Зенона противъ Теодориховците, които сиущавали империята прѣзъ 478 — 482 год. Туй врѣме може да се счита като моментъ, когато старите българи встъпили въ поблиски сношения съ Византия и се запознали сънейнитѣ богати области, които малко по-късно примамвали ги тѣй силно, че често ги посѣщавали за плачка. Писатели Касиодоръ ги смята, като най-войнствено племе (*Bulgares toto orbe terrribiles.*). Споредъ Енодия и Касиодора тѣ сѫ били многочислени и непобѣдими, извѣредно обичали свободата и прѣпочитали съврѣтата прѣдъ робството. Готите считали го за гордость, че сѫ успѣли да разбиятъ непобѣдимите български пълчища, които били испратени отъ Зенона срѣщу тѣхъ. Съ ежцинското имъ народно име българи ги знаехъ и латиските писатели Комисъ Марцелинъ (582 г.) и Викторъ Туненски, африкански епископъ, а отъ византийските писатели — Иоанъ Антиохийски и Теофилактъ Симоката. И до като готския писателъ Йорданъ ни расправя, че българите заедно съ словѣните нахълтали въ Балк. полуостровъ напротивъ Прокопий съврѣмененъ съ него византийски писателъ, като говори пакъ за нападението на словѣните съ българите въ полуострова, употреблява името хуни, вместо българи. Тоже и Агатия по-млади, както и Менандъръ, знаехъ ги съ името хуни. Близките врѣски на хуните, както и начина на воюването и живота на българите, които сѫ били сходни съ ония на хуните, навѣрио сѫ дали поводъ за тѣхното отожествяване и то отъ иѣкои само византийски писатели. Теофанъ ги споменува и съ името българи и хуни. Българите нахлуватъ въ византийските провинции прѣзъ 493 г. 499, 502, 517, 530, 535, 539, 553, 559. Въ тѣзи нападения личатъ и племените имъ сродници утургури, кутургури и савири. Първите даватъ названия сѫ ги получили тѣзи племена по прѣданието отъ ханските синове Утургуръ и Кутургуръ. Извѣстно ни е, че всички тѣзи племена сѫ живѣли не наедно, нѣ въ разни области на съверъ отъ Балканския полу-

островъ; Нъ споредъ Фредегара знае се, че по късно българите, които сѫ живѣли и воювали съ аваритѣ и били настанени из Панония, до тозова се чувствуvalи силни, щото прѣзъ 630 г тѣ прѣтендирали, щото отъ тѣхното племе да се избере ханъ за аварския прѣстолъ. По поводъ на туй дошло е до забиванie и българите били побѣдени отъ аваритѣ. Тогава деветъ хиляди българи съ женитѣ и дѣцата потърсили прибѣжище въ франкската държава при краля Дагоберта, който временно ги поселилъ въ Вайовария, иъ сѫщеврѣмено даль заповѣдъ на жителите отъ Вайовария да избиятъ всичкитѣ въ една ноќь, кюето и изпразнили. Успѣлъ да се спаси само Alciocus съ седмъ стотинъ съмейства които се заселили въ земята на словѣнския херцогъ Владухъ (на вѣрно Владухъ) и живѣли тамъ дълги години. Това коварно избиванie на гости се счита като най-позорно пятно въ баварската история. По друга версия, у Павелъ Диакона, останалъ живи въ тази бартоломеева ноќь българи, били прети отъ лангобардския краль Гримоалда около 663 и 668 г. и били поселини въ самнитските градове Saepinum, Bovianum и Aesernia съ околностите. Споредъ сѫщия писателъ единъ вѣкъ приблизително порано съ лангобардския краль Албоина между другите народи, които се оптили за Италия, памирали се и българи; а по нашето мѣстно прѣдание българите нѣколко вѣкове сѫ чергарували на съверъ отъ Дунава, туй че раздѣлението на племена трѣбва да е станало много порано отъ колкото онova врѣме за което ни донася патриарха Никифоръ, т. е. че ужъ българите съдѣдъ смѣртъта на Кубрата сѫ се раздѣлили на петъ орди. Може да се допусне даже, че български пѣлчища влизали и въ Атиловата орда. Подобенъ приемъ е възможенъ толкотъ повече, че споредъ византийските извѣстия, по-младия синъ на Атила по име Ернакъ съ позволението на Византия начело на множество хуни, се бѣ поселилъ въ Малка Скития и Дакия (около 454 год.) Сѫщо и Иорданъ говори, че българите сѫ живѣли по туй врѣме на съверо-западъ отъ Черното море по край Дунава. Удивително, че и въ нашия домашенъ изворъ се казва, че господарь Ирникъ отъ родъта на Доуло втория подиръ Авitoхола, е управлявалъ български племена оттатъкъ Дунава. Така щото твърдѣ е възможно, че българите да сѫ получили отъ хунски родъ прѣводители, както е имало по късно да става

съ авари и българи, тъ даватъ на други народи князе и управители Спомънахме за българските нахлувания въ културната Византия, защото посредствомъ тъхъ, тъ сж се запознали съ много предмети отъ въществената византийска култура, каквито чергарските племена не сж знаели нито сж ги употребявали. Любопитно е извѣстието за нападанието на българите въ сърдцето на византийските европейски провинции презъ 517 г. Тогава тъ опустошили Македония, Тесалия и Стария Епиръ и пленили много население. Императорътъ Анастасий билъ принуденъ да испрати въ българския лагерь епарха на Илирикъ съ хилядо литри злато, около единъ милионъ и двесте хиляди лева, за да откупи плененитетъ отъ българите. Нъ тази сумма не стигнала за откупванието на всичките пленници, та мнозина били избити. Това нахлуване не е било само оғъ българи; взело участие и друго племе. Интересно е въ туй извѣстие, че българите както и други чергари, на съверъ отъ Дунава вече си служили съ византийската монетна система. (Презъ 499 година българите прѣмиали Дунава и се втурнали въ Илирия. 15 хиляди византийска войска се опитала да имъ попрѣчи на грабителския походъ, нъ била разбита и българите завладѣли лагера имъ, кѫде то намѣрили 700 товарни кола пълни съ оръжие и храна. Тъ тогава нахълтали и въ Тракия, дѣто горѣли плячкали и задигали жителите въ робство). Малко посети (540 г.) българите били разбити отъ Юстиниана, който за гордостъ си прибавилъ къмъ другите титли още и оная на *български побѣдител*. Съ появяванието на аварите или обрите въ Дакия и Паннония, които успѣли да покорятъ гепитската държава (презъ 568 год.), намираме и българите въ единъ видъ подчинено отношение спрямо тъхъ. Трѣба българите да не сж могли да противостоятъ прѣдъ аварската многочисленност. Нѣкои писатели ги поставятъ въ прямъ родствени връски съ аварите. Българите, благодарение на войнствения си духъ освѣнъ, че запазили прѣдишния си строй, даже удали имъ се да укажатъ силно влияние на аварското ханство. Подиръ тъ дотолкова се чувствуvalи силни, щото изявили претенция върху самия хагански прѣстолъ. Нъ късно български полкове продължаватъ да нахълтватъ въ византийската империя и то наедно съ аварите и слоените. Тъзи навлизания иматъ това значение, че българите постепенно запознаватъ се съ много кул-

турни прѣмѣтъ тѣ Византии и тѣ сѫи **базахме** по гора за спасѣніе. И сѫи научили тѣ Византии прѣстините на всѣшии обсадни халкаги. И сѫи настави да сѫи зришише и на българските изѣчища. Кога сѫи се заврѣтъ и даже подъ тѣхните прѣдъ-двери. Създадоха-халкъ въ-дни хори въ Цариградѣ. Имъ яркии чадъ-халкъ и сѫи възстановиши виденъ пленишъ, научили сѫи-халкъ чадъ-халкъ да възьми пыжовъ да строятъ стѣн-фортитни халкаги. И сѫи-халкъ на които били привезти много крѣпости въ Тракия. Съ такива обсадни машини се явили да обсадятъ Цариградъ тѣзи същесъни орди около 592—93 г. и то всичн. Тъ-то всичнъ врѣмъ се напоми-
рали въ добри отношенія съ Византии. Така напримѣръ, ко-
гато византійски възначающи приказъ се нахиратъ по край
Дуная и прѣвъ велики-и-халкъ-хранили иматъ припаси.
хагана испратилъ му четиристъ-тингъ въ-то-то хранителни при-
паси. Тогава Приказъ испратилъ въ-хагата на хагана въ-за-
мъна, черкъ-шиперъ, индийски листъ рѣгъ-химирум, folium
Indicum, costum, cassum, et alia postulata misit ad
barbarum) или лодъкъ (синилъ, искаженъ отъ матъ и канела.
Значи българската тъи да се нахиратъ въ-България, знала е
употребленіето още тогава на иѣко въ-които-халкъ подправи
растения, които на скрою сѫи научили какъ те византиницѣ.

Между тун-сношението на византійската имп-рия съ бълга-
рите, които сѫи живели на съверозападъ тѣ Черното море,
ставали съ-день на-день все по-ближни. Отъ създѣніята на
патриархъ Никонифъръ, както и отъ онѣзи на айтъ писецъ Иоанна
Никонъ се научаваше, че также единъ отъ прѣемствениците на
Кубратъ, прѣвъ да е билъ Орканъ (те-халкъ прѣписъ на
хрониката отъ Иоанна парича го Киелиакъ), се явилъ въ
Цариградъ засилъ съ-погаритъ, женитъ си и въ-пленосците.
пленбъро-погорицъ-изографитъ. Тѣ всичкага съ били тъ-
жественно пристигли отъ императора, отъ византинските сънов-
ници съ-женитъ имъ и сѫи они покръстени въ-двора.
И събудъ като-погорицъ-погорицъ дарове и такъ-и-а самия
български ханъ „богроѣ“ почти го съ-такъ-затъ патриции,
били испроводени отъ императора дружелюбно, съ-рѣдъ хув-
ските община. Удивително е, че нико единъ отъ модерните
историци не е обгрижъ да съ-сочи вниманіе на тѣзи пъвѣстии.
Това събитие трѣбва да съ-считъ, — ѿдѣ-важно за-нашитъ

основатели на държавата, тъй като още от тогава старите българи влезли въ роднински гръцки съ византийския дворъ и писателя Патриарх Никифоръ казва, че съ ги осиковили чръзъ приеманието тайнството на кръщението. Значи не е бил Борисъ I гърция български ханъ, които е приел християнството, а неговите предшественици пръвъ Ираклиевото царуване (610 — 641 г.). От тогава аристократията на българското княжество, което се намирало оттъкъ Дунава: *княжение обиже страноу Дуная*, имала е възможност да вкуси нѣщо повечко отъ плодовете на византийската култура. По известието на Иоанна Никиу, Кубратъ бил даже отхраненъ въ Цариградъ и възпитанъ въ христианския духъ. Той е бил оставенъ въ византийския дворъ навърно отъ чича си Орканъ, когато послѣдния се бѣше явилъ въ Цариградъ и бил покръстенъ отъ Хераклия I. Ще се каже, че сношенията на задунавското българско княжество съ Византия трѣба тогава да съ станали съвършено тѣсни. Императора за да създаде неприятелъ на аваритъ, който е бил тѣхенъ съсѣдъ, надарилъ българския господаръ съ нечутни благодѣяния и то първо Орканъ, а по-късно и Кубрата.

Епископа Иоаннъ Никиу съобщава ни още, че Кубратъ, братанецъ на Орканъ, завързалъ нечувана дружба съ Византия. Благодѣянията, съ които бил обесипанъ Кубратъ отъ Хераклия, до толкова съ повлияли на българския ханъ, щото той отъ признателност останалъ привързанъ, почти пръвъ цѣли си животъ къмъ Ираклиевата фамилия и даже слѣдъ смъртта на послѣдния. Сѫщия лѣтошице прибавя, че Кубратъ „съ силата на светото кръщение сполучилъ да побѣди всички варвари и езичници“. Пръвъ туй връме (около 635 г.), споредъ известието на патриарха Никифора, Кубратъ като господаръ на племето унугундури (огондъръ българъ), изгощилъ аварските войски отъ земята си и отстранилъ малката зависимост на народа си отъ аварския хаганъ. В. Златарски като разглеждаше известието на Иоанна Никиу прие, че аварското хаганство се намирало въ Азия?! Нему съ останали неясни много събития, за които по-горѣ стала дума. Той сѫщо не можа да узнае кой другъ византийски писателъ, освѣнъ Никиу, ѝ говорилъ за покръстванието и близките връзки на задунавските българи съ Византия до Кубрата. Освѣнъ това В. Златарски не е можалъ даже да догади за съществуванието на

задунавското българско княжество прѣзъ Ираклиевото царуване и понапрѣдъ, та за туй търсилъ аваритѣ въ Азия, а Кубратовата държава „по брѣговетѣ на Меотия и Кофиса“, въпрѣки изричното свидѣтелство на домашния ни источникъ за сѫществуванието на задунавското княжество.

Тогава още е било въ интереса на византийската политика, да се подигне задунавска България, която като приятелска ней страна да прѣчи на аваритѣ задъ гърба имъ, които прѣзъ туй врѣме сѫ били страшенъ бичъ за византийската империя. Постажката на Хераклий по отношение аваритѣ била е аналогична и спрямо другъ върълъ неприятель, перситѣ, ако не и обратно. Той успѣхъ посредствомъ приятелството и помощта на турцитѣ да съсипи Персия. Въ такъвъ случай не трѣбва ли да се смѣта повдиганието на задунавското ни княжество като плодъ на византийската дипломация? Кубратъ, израснатъ и въспитанъ въ Цариградъ, не по прѣдачертанъ ли планъ на византийските дипломати прѣмахналъ аварското иго, за което говори патриарха Никифоръ? Между туй подиръ смъртъта на Хераклий I намираме Курга или Кобрата доста мощнъ господаръ; той споредъ Иоанна Никиу, намѣсва се даже въ вътрѣшните работи на Византия и, ако да не притежаваме направо извѣстия за нѣкакви си търговски сношения между империята и българитѣ, нъ все пакъ можемъ да допуснемъ сѫществуванието на такива, толкоътъ повече, че тѣ сѫ могли да ставатъ твърдѣ лесно по западнитѣ брѣгове на Черното море, а по сухо раздѣлять границитѣ имъ само Дулава. При това тогава още задунавска България, както видѣхме, се намирала въ съвършенно близки и приятелски отношения къмъ Византия и нейния държавенъ глава биль християнинъ и доста високо просвѣтенъ. Като наследникъ на Курта, въ списъка на българските князе, се явява Безмѣръ отъ рода на *Доуло*, както и двамата му прѣдшественици. Отъ чуждитѣ писатели за него нищо не знаемъ, нъ въ домашния источникъ ни се прави слѣдното; *Сии е кънѧзъ дръжаше княжение обону страноу Дуная.* Значи тукъ си сраме силенъ за българското княжество и князегъ му отъ горната страна. Това домашно извѣстие хармонира съ византийските писатели. Приемникътъ на князъ изворъ: *И потомъ прииде на сънѧзъ . . . род емоу Доуло.*

Чуждестранитѣ писатели наричатъ го Аспарухъ или Аспархукъ. Отъ византийските писатели патриархъ Никифоръ и Теофанъ съобщаватъ ни по обстоятелно за нахлуванията на българските пълкове прѣзъ господаруванието на Испериха въ Мизия и част отъ Тракия и тѣхното установяване, между широкия Дунавъ, межкоходимите балкани и бурните вълни на Черното море. И до като българите се намираха въ добри отношения съ Византия, писателите ѝ нищо не ни говорятъ за жилищата имъ тамъ, сега обаче, по случай опустошителните имъ нахълвания въ византийските провинции, тѣ ни расправятъ съ ядовитостъ, че българите като народъ нечистъ и дриватъ сѫ били настанени оттатъкъ Дунава въ място удобно за живѣние, което отъ самите тѣхъ се наричало на езика имъ **Олгос** или **Оглос**, че туй място било непристижно и почти непривземаемо отъ воющите срѣщу тѣхъ неприятели, защото това място отпрѣдъ (отъ югъ) било осигурено съ туй, че било непристижно и блатливо, а отъ задъ (отъ съверъ и западъ) било заградено съ стрѣмни и непроходими и тамъ сѫ го забикаляли рѣките. И сега думата *алгѣ* на турски означава място заградено или защитено. Тази рѣчъ не е словѣнска нито е имала значението на словѣнската *жгълъ* или *олгълъ*, както туй безъ достатъчно историческо основание прокара Шафарикъ, благодарение на своя авторитетъ.

Исперихъ при завладяванието на Мизия показва държавнически си високи качества; той прѣди всичко се загрижилъ да осигури заветитъ земи и прѣзъ разпрѣделяването на словѣнските племена, които заварилъ тамъ подъ властьта на Византия (едното оставилъ на югоистокъ къмъ Черното море, а другите седъмъ на югозападъ и понататъкъ до границите на аварското ханство), турилъ крѣпка основа на отсамъ дунавското княжество Хуните аварите и българите трѣбва да сѫ имали военно и политическо надмощие прѣдъ другите народи, защото тѣ сѫ държали подъ своята властъ, както и нѣкои германски племена, тѣй и нѣкои отъ словѣнските. Исперихъ тогава, като държавенъ глава прѣмѣства се въ новите си владѣния, безъ обаче да напусне съвѣршенно земите оттатъкъ Дунава, кждѣто билъ останъ, като княжески замѣстникъ, *тарканъ на алгѣ-та* или нейнъ управителъ. Византийските писатели ни говорятъ по късно за задунавска България, а въ камения надписъ отъ

връмето на Симеона (904 г.), изрично се споменува Теодоръ таркам на *Олга-та*, който тръбва да е билъ управител — замѣстник на укрѣпената мѣстност, която влизала въ състава на заддунавската България. Въ думата *тѣгъ* се съдържа още едно топографическо название по езика на прѣбългарите; тя ако и твърдъ интересъ не била взета въ внимание до сега отъ никъ единъ изследовател Византии побѣдена отъ българите не се опитала да се съ противи понататъкъ; тъй също не се забѣдѣва съпротивление и отъ страна на словѣнските племена; И за да съ отърве империята отъ понататъшни опустошения на съсѣднѣ ѹ области, била принудена да свърже договоръ съ българите. Той е билъ сключенъ прѣзъ 679 г. между Испериха и Константина II Погоната. Тогава се поставила и формалната основа на българската държава отсамъ Дунава, защото съ то официаленъ актъ, отказала се Византия формално отъ историческиятъ си права върху завладанитѣ области отъ българите. Въ Мизия държавата на нашите основатели получава веднага съвършено друга етническа физиономия, различна отъ онъ която имаше тя оттатъкъ Дунава. Въ нейния съставъ влизат народни елементи, които и даватъ възможностъ да започне и живѣе покултуренъ животъ и да се развива по-лесно отъ кото попрѣди.

Сега настѫпилъ е момента да влезе въ състава на държавата, и да земе участие въ понататъшната ѹ функция освѣнъ словѣнския елементъ, който отдавна се намираше подъ прямото влияние на византийската култура, иъ и самото тусие много поразено население, което съ заварили даже словѣнските племена при заселването си въ Балк полуостровъ; тъй като тогава още Мизия, ако и да е бивала сълно опустошавана отъ словѣни, авари и българи, нѣ неможе да се приеме, че тѣ са съ намѣрили съвършенно безлюдна, толкъ повече, че византийската властъ, както и християнството тамъ било е на водворено и българите съ заварили тукъ и византийската държавна уредба. За смѣрванието на некултурните народи и мѣстното население въ византийската империя, както и за онъ които съ бил и завлечени отъ аварите и българите оттатъ Дунава, говори ни солунския архиескопъ Иоанъ въ житието на Св. Димитрия. Тъзи интересни свѣдѣния едвамъ поинакъ година се оцѣниха както заслужване. Отъ туй сливане

разни пароди се появило вътре въ Балк. полуострова, пъргаво население, на което не била чужда както веществената византийска култура, тъй и християнството и то тук се забългъва, че е станало малко прѣди да се е сформирала българската държава въ Мизия. Значи, сега вече имали сѫ възможност, както словѣнитѣ, тъй и българскиятѣ войнишки глемена да влезатъ въ пряко съприкосновение съ покултурното местно население. Византийската къщна посъдка, мѣдна и глинена, досещъ съ подобна съ оная, която е служила и по-късно. Остаткиятѣ отъ византийското население, сѫ оказали въ този случай своето културно влияние особенно съ подържанието на материалната култура, която тѣ сѫ я наследили отъ свойтѣ прѣдѣди. Това население се е занимавало съ дрѣбната индустрия и образувало, тъй да се каже, ядката на търговицѣ и занаятчицѣ и, благодарение на умственното си надмошье, то подържало си сѫществуванието, ако и да е било прѣснато изъ разнитѣ кътове на държавата. Тѣ могатъ да се считатъ и като потомци на основа византийско население, което е наследило много иѣща отъ прочутото римско строително искуство. Тѣзи остатки сѫ били наследницитѣ на онѣзи жители, които прѣвъ Юстиниановото врѣме сѫ градили съ стотини градски крѣпости вътре въ Балканския полуостровъ и по крайбрѣжието на Дунава, които сѫ служили като ягка опора срѣщу втурванията на словѣнитѣ, българитѣ и аваритѣ. Тѣзи остатки отъ тракоилирийското население въ Мизия продължавали да си служатъ съ разваленъ латински езикъ даже и въ VII вѣкъ. За туй ни съобщаватъ двама византийски писатели, Теофилактъ Симоката и Теофанъ; случая е твърдѣ любопитенъ. Прѣвъ 580 година, когато голѣма частъ отъ византийската войска подъ прѣводителството на Коменциола и Мартина се опожтила за Тракия и Мизия срѣчу аваритѣ и българитѣ, които опустошавали тази балканска провинция, варваритѣ внезапно нападнали на скритиѣ имерски войски. Послѣднитѣ сигурно би побѣдили, пише Теофанъ, ако да не се е случилъ единъ товаренъ катъръ. Товарътъ случайно сѫ прѣобърналъ отъ катъра, безъ да забѣлѣжи стопанинътъ му. Тогава единъ византийски войникъ, като искалъ да обърне вниманието на стопанинътъ, който каралъ катърътъ, извикалъ му съ силенъ гласъ да се върне да дигне загубеното, съ думитѣ: торна, торна

фратре! Това разказва Геофанъ, а Теофилактъ Симоката пише *r-torna* и прибавя, че тия думи съ били по езика на прибълканската страна. Всичката войска на Коменциола и Мартина, като чула тези думи, изплашила се и като мисъла, че недалечъ се намира неприятеля, се разбѣгала по разни направления, като викала: *tōrna, torna fratr.*. Въ сѫщата смисъль думата *катурна* и *прѣкатурна* и до днесъ се употреблява отъ нашето население тамъ, дѣто стапала случката въ края на VI вѣкъ. Ти може да се отнесо (безъ прѣставки) къмъ старитѣ заимствовани думи отъ завареното население. Съ такъвъ разваленъ езикъ си служила и военната византийска команда прѣзъ царуванието на Маврикий. Тогава императорските едикти и други законо-дателни актове съ бивали още обнародвани на латински и гръцки езикъ. Огначело тези остатки съ живѣли осъдло по градовете и селата, иъ поради честитѣ грабѣжни навиззания на варварите, били принудени да бѣгатъ въ уединени място въ горигъ и да се скитатъ като овчари и скотоводци. Обаче подиръ малко, като ослабна аварската сила и ианово се водвори византийската власть и администрация въ Мизия, тѣ заедно съ словѣнските племена започнали да продължаватъ мрежъ и градски животъ и се наречали ромеи. Влашкото средневѣкovo население въ балканскиятѣ място счита се като остатъкъ отъ онова културно византийско население, тѣ подъ властьта на българите съ се занимавали съ дрѣбните занаяти, каменна работа и златарство то по наследдения първобитенъ способъ. По тия си тѣ много приличатъ на класическите народи. Забѣлѣжително е, че въпрѣки силни прѣмѣждия запазило си е народността голѣмо количество отъ тѣхъ, иъ една частъ отдавна се асимилирала съ словѣнския и гръцкия елементъ.

Да видимъ сега какъвъ е билъ домашния животъ на българските племена, които съ се скитали оттатъкъ Дунава още прѣзъ V и VI вѣкъ и отъ които подиръ иѣкои съ се настанали въ *алгѣ-та*. Върху туй знаемъ твърдѣ място и то отъ незначителните свѣдѣния, които ни донасятъ съвременниятѣ писатели. Българите съ били високи на ръстъ, съ бѣло лице, когато хунитѣ ги описватъ въчерни, ниски и съ малки очи и пр. . . . Значи, сѫществувата между тѣхъ расова разлика. Тѣ съ живѣли въ бѣдни, ниски колиби (землянки), построени близко до рѣките и блатата, или при твърдѣ укрѣпени мястности отъ природата.

За храна употреблявали съществено конско мъжко и кобилишко млъжко, няли мястото и на такива животни, които тъй считали за чисти и при убиванието пропадала кръвъ, какъвто обичай се запазилъ и до днесъ по настъп. Може да се допусне, че тъй като людие, които съществуващи родината си, тръбва да съществуваат по-мирниятъ обикновено оставатъ си у дома, а буйните и войнствените пръвприематъ грабителни походи, като люде най-малко расположени на миренъ животъ. Тъй като скитници водили съществено всички имотъ, жени и деца на колата, които имъ служили и за укръщаване на лагера. Покъщнината тръбва да е била почти сходна съществено на съсъдните имъ словенски племена, за която стана по-горе дума и наедно съществено пръвприемали грабителски походи. Стънни укръщавания не съществуваха да градятъ, това изкуство също не е било развито даже търдъкъ и между тъхните съплеменици по край Волга. Споредъ извѣстията на Ахмеда Иби-Фодана (922 – 3 год.), волжкия български господаръ, изисквалъ съществено молба отъ арабския халифъ Муктедира (908 – 932 г.) да му испрати такива човѣци, които да могътъ да му съградятъ крѣпости, въ които би могълъ да се защищава отъ царете, негови врагове.

Отъ културните расгения били съществени на българите конопа и ленътъ. Конопа е растение по реката Волга и въkolко въекове пръвди Христа. Той не билъ извѣстенъ въ старо време на египтяните финикияните, гръците и пр. съществено исключение на народите въ Индия и Китай. Въ старите санскритски писания (въ Атарваведата) се говори за конопа 1000 год до Рож. Христово и то въто за целително растение. По подирѣ въ 8 въекъ до Р. Х. (въ Шатапатабракманата) се споменува конопа, като растение, отъ което приготвлявали платове. Въ Китай въ книгата Шу-Кингъ, 500 г. до Р. Хр., се говори тоже за конопа. На гръците съобщава за той растение Херодотъ. Ето буквально какво пише той въ V въекъ пръвди Христа: „Въ Скития расте конопа, растение съвсемъ сходно на лена, само по-грубо и по-крупно; той се намира въ диво състояние, а тъй също и се обработва. Тракийците приготвяватъ отъ него дръжа, която е съвършенно подобна съществено направената отъ ленъ. Въ сѫщностъ, на неопитния е търдъкъ може да различи дали една дръжа е приготвена отъ ленъ или отъ конопъ, и навѣрно всѣки, който

фратре! Това разказва Теофанъ, а Теофилактъ Симоката пише *torna* и прибавя, че тия думи съ били по езика на прибълканската страна. Всичката войска на Коменциола и Мартина, като чула тези думи, изплашила се и като мислела, че недалечъ се намира неприятеля, се разбръгала по разни направления, като викала: *torna, torna fratr.* Въ същата смисъл думата *катурна* и *прѣкатурна* и до днес се употреблява отъ нашето население тамъ, дъто станала случката въ края на VI вѣкъ. Тя може да се отнесе (безъ представки) къмъ старитѣ заимствовани думи отъ завареното население. Съ такъвъ разваленъ езикъ си служила и военната византийска команда прѣзъ царуванието на Маврикий. Тогава императорски едикти и други законоутелни актове съ бивали още обнародвани на латински и гръцки езикъ. Огначело тези остатки съ живѣли осъдло по градовете и селата, иль поради честитѣ грабежни павлизания на варварите, били принудени да бѣгатъ въ уединени мяста въ горите и да се скитатъ като овчари и скотоводци. Обаче подиръ малко, като ослабна аварската сила и напомо се водвори византийската власть и администрация въ Мизия, тѣ заедно съ словѣнските племена започнали да продължаватъ миренъ и градски животъ и се наричали ромеи. Влашкото срѣдневѣково население въ балканските мяста счита се като остатъкъ отъ нова културно византийско население, тѣ подъ властва на българите съ се занимавали съ дрѣбните занаяти, каменна работа и златарството по наследения изворобитенъ способъ. По типът си тѣ много приличатъ на класическите народи. Забѣлѣжително е, че въпрѣки силни прѣмѣждия запазило си е народността голъмо количество отъ тѣхъ, иль една част отдавна се асимилирала съ словѣнския и гръцкия елементъ.

Да видимъ сега какъвъ е билъ домашния животъ на българските племена, които съ се скитали оттатъкъ Дунава още прѣзъ V и VI вѣкъ и отъ които подиръ нѣкои съ се настанили въ *алгѣ-та*. Върху туй знаемъ твърдѣ маiko и то отъ незначителните свѣдѣнія, които ни донасятъ съврѣменните писатели. Българите съ били високи на ръстъ, съ бѣло лице, когато хунитѣ ги описватъ въсчерни, ниски и съ малки очи и пр. . . Значи, съществувала между тѣхъ расова разлика. Тѣ съ живѣли въ бѣдни, ниски колиби (землянки), построени близко до рѣките и блатата, или при твърдѣ укрепени мястности отъ природата.

За храна употреблявали съ главно конско мъско и кобилишко мъжко, иъ ъли мястото и на такива животни, които тъ считали за чисти и при убиванието протичала кръвъ, какъвто обичай се запазилъ и до днесъ по настъ. Може да се допусне, че тъ като людие, които съ напуснали родината си, тръбва да съ били твърдъ ръшителни, тъй като общеприето е, че при прѣселяванията по-мирните обикновено оставатъ си у дома, а буйните и войнствените прѣприематъ грабителни походи, като люде най-малко расположени на миренъ животъ. Тъ като скитници водили съ себѣ си всички имотъ, жени и дѣца на колата, които имъ служили и за укрѣпване на лагера. Покъщнината тръбва да е била почти сходна съ оная на съсѣдните имъ словѣнски племена, за която стана по-горѣ дума и наедно съ които прѣприемали грабителски походи. Стѣни укрѣпления не съ знали да градятъ, това искуство също не е било развито даже твърдъ късно и между тѣхните съплеменици по край Волга. Споредъ извѣстие на Ахмеда Иби-Фодана (922 – 3 год.), волжкия български господаръ, изисквалъ съ молба отъ арабския халифъ Муктедира (908 – 932 г.) да му испрати такива човѣци, които да могжатъ да му съградятъ крѣости, въ които би могълъ да се защищава отъ царетъ, негови врагове.

Отъ културните растения били съ известни на българите конопа и ленътъ. Конопа е растение по реката Волга нѣколко вѣкове преди Христа. Той не билъ известенъ въ старо време на египетяните финикианите, гръците и пр. съ исключение на народите въ Индия и Китай. Въ старите санскритски писания (въ Атарва-ведата) се говори за конопа 1000 год до Рож. Христово и то 'ато за цѣлително растение. По подирѣ въ 8 вѣкъ до Р. Х. (въ Шатапатабракманата) се споменува конопа, като растение, отъ което приготвлявали платове. Въ Китай въ книгата Шу-Кингъ, 500 г. до Р. Хр., се говори теже за конопа. На гръците съобщава за туй растение Херодотъ. Ето буквално какво пише той въ V вѣкъ преди Христа: „Въ Скития расте конопа, растение съвсѣмъ сходно на лена, само по-грубо и по-крупно; той се намира въ диво състояние, а туй сѫщо и се обработва. Тракийците приготвяватъ отъ него дрѣха, която е съвсѣмъ подобна съ направената отъ ленъ. Въ сѫщностъ, на неопитния е твърдѣ мяжно да различи дали една дрѣха е приготвена отъ ленъ или отъ конопъ, и навѣрно всѣки, който

не е видѣть никога конопа, ще счита конопената дръха за лене за". По-нататъкъ Херодотъ расправя, че скитите, при погребванието на умрелите си, се очиствали посредствомъ конопеното съме, което хвърляли върху камъни, нажежени до червено и отъ поеманието на димътъ до такъва степень също се описвали, че отъ веселото настроение ликували гръмогласно Тракийците не съмогли да заематъ конопа отъ Мала-Азия, тъй като гръците и съзнали употребяванието му. Тъй тръбва да съмогли отъ съседните имъ скитски народи, които също живѣли по Дунавъ и Дунавътъ, също и ленътъ е билъ известенъ на старите словѣнски племена, както и на българите. Примитивния начинъ на изработванието му може и днесъ да си спомнятъ мнозина отъ настъ и даже и сега да видятъ изъ нѣкои мѣста по нашенско какъ женитѣ домакинки по най-старъ способъ чупатъ ленътъ и го изработватъ съ първобитните си ордия, тъй наречена мелица, тепилътъ и груба свинска четка. Кожухътъ е билъ въ употребление между българите отъ твърдѣ ранна доба, като важна дръха, която ги запазвала отъ студътъ и влагата. Когато напротивъ, нѣкои словѣнски племена въ Балканския полуостровъ и до днесъ не употребяватъ никакъ кожухъ и се различаватъ въ много отношения отъ ония, които се обличатъ съ такъвъ

Както у словѣните, тъй и у българите огнището е било центъръ на цѣлия имъ домашенъ животъ; тъй около него работили, ъли, пили, веселили се и спели. Къщните имъ мебели останали съ почти непромѣнни отъ времето, когато е станала известна на историята съверна България. Сѫщите кръгли и ниски столчета на три крака, за които четемъ у Ксенофона и които се виждатъ изобразени на тракийските монети, намиратъ също и до днесъ по домовете на нашите селски къщи и колиби.

Килимите въ Ломския окръгъ се приготвяватъ до сега по вкусъ до исторически, стъ геометрическа орнаментика. Срѣдневѣковната форма на керамиката по настъ говори за голѣмата свѣрска съ старата. Троицката глинена посъдка, както и знѣполската, съходна на римско-византийската. Сѫщото явление има иѣсто и въ областта на металургичеката промишленостъ. Значи, по отношение горните вѣпроси можемъ да считамъ нашите предѣди, като такива, които също ги засели отъ туземното население, което тъй заварили въ България.

Въ военно отношение се забългъзва съществена разлика между българите и словянските племена. До като последните воювали пъти, силата на българите се състоела въ тяхната конница; по-голямата част от тях се сражавала на коне. Тъкдили твърдъ искусство на ксие, нарочно отгледвани и, когато се тъквали да нападнат на неприятеля, издавали страшни викове, които поставяли въ ужасъ неприятеля. Знакът за нападване се давалъ съ рогови тръби и кимвали (чампари). Българите въ сраженията си служили и съ арканът; то е вижда на края съ връска въ видъ на халка, което хвърляли сръщо неприятеля за да уловятъ живъ, или всѣникътъ, или пакъ неговия конь, та да го съборятъ отъ него. Въ битката прѣзъ 539 год. българите съ арканъ успѣли да уловятъ живи византийските военачалници Констанциола и Аскума, а третия, по име Годила, запазилъ присъствието на духа и успѣлъ да отрѣже съ мечътъ си виждото, което свързвало халката, и да избѣга. Тогава българите за Констанциола получили хиляда жълтици, а Аскума, военачалникъ на Тракия, задържали при себе си като тѣхенъ единородецъ, покръстенъ отъ императора Юстиниана. Византийските съвременни писатели, които ни съобщаватъ за туй, казватъ, че Аскумъ билъ родомъ хунъ, нъ същевременно го смятатъ като съплеменикъ на българите. Между другото и туй се счита като важно свидѣтелство за отождествяванието вече на българите съ хуните прѣзъ онова време, както и по-късно. Ще се каже, българите на съверъ отъ Балканския полуостровъ стначело се явяватъ като скитнически народъ съ твърдъ ниска култура. На колага и конетъ прѣнасятъ отъ едно място на друго женигъ, дѣцата и имотътъ си. Засѣданъ животъ тѣ започватъ да водятъ въ сегашна Бесарабия и, посрѣдствомъ сношенията съ Византия, се захваща тяхното постепенно развитие. Не трѣбва да се не обѣрне внимание и на факта, че нѣкои българи останали отдалено отъ поселенитѣ въ Скития и Дакия; защото по-късно съ аварите наедно, български дружини намираме около Сингидунумъ (Бѣлградъ), а също и въ Паннония. Уногундурското българско племе, както го наричагъ византийските писатели, което по фонетическите закони съ право може да се отождестви съ огхондъръ българъ на арменския географъ, слѣдъ съ българското племе котраги, турило началото на българското ханство.

на съверозапад отъ Черното море въ иметността, която тѣ на своя език са з нарекли *алзи*, т. е. укрепено място. Тогава само извънредно крѣпката българска въвна организация, свързана съ най-строга дисциплина, поддържала въ човѣт и нъ отечество тѣхното съществуване и внушавала страхъ на неприятелите имъ. Византийските писатели съобщаватъ, че тѣхните редовни войници, на открито поле не са могли да противостоятъ на еднакво количество български войски и то въ края на VI и началото на VII вѣкъ.

Съ появяването на аварите въ Европа въ края на Юстиниановото царуване, който отъ нѣкои византийски писатели и отъ Нестора се счита за срединци на българите, посегащи, або и та не са имали възможностъ да противодействуватъ на аварската многочисленостъ, все пакъ, благодарение на военния имъ духъ, не изгубили своето значение. Напротивъ, тѣ придобили въ аварското хаганство по-голямо значение и по-късно даже, какъ се смена, българите се явяватъ претенденти на хаганския престолъ. А византийската дипломация, която зорко бѣла върху аварската мощь, въ лицето на българите намѣрила членъ, съ помощта на който по-късно и се опитала да еп послужи, да си окачи сълата на аварите. Затова императора Хераклий I приема най-ласкатъ българския всходъ Оркан, покръства го, надарява го съ титли и цѣни подаръци, а неговия братанецъ Кубрага събяга съ нечутни благодащения, въ който може да се види веществена помощъ, за да дръмажне аварското суверенство. Изложихъ на братко положението на българската държава оттатъ дунавския брѣгъ съ единствена целъ, да обърнатъ вниманието и на тѣзи, които и до днесъ упорито твърдятъ, че ужъ Исперихъ се явилъ въ мизийската земя начело на нѣкакза си малочисленна войничка дружина, а не на цѣль народъ, добре организиранъ, който въ продължение на два вѣка приблизително е водѣлъ не вече скитащи жизни, нъ застаналъ, и който отдавна се билъ съблъснатъ съ византийската умственна и материална култура, величествие на неподредената си чести политически и търговски сношения съ Византия, която, какъ видѣхъ, въ нѣкои случаи сама тя се явявала като негова пряма учителка и помощница. Такъвъ е билъ ежениския ходъ на събитията, съ помощта на който ни се разаснява фактътъ, защо Исперихъ е успѣлъ

да разбие въ отечеството си многочислената византийска армия, начело на която бил по-теснъ самия императоръ съ флотата си. Същия вървежъ на работите на дава да си съставимъ по-гено понятие за същността на българския владѣтель, който отдавна стоея на чеъ на организиранъ народъ, да се прѣсели вътре въ границите на империята туй било по прѣдъ не дързва да стори даже силния аварски хаганъ.

Между туй, задоволството ли отъ годинния данъкъ, богатата за цялка, която намѣрили българите въ изийските брѣстни, или пакъ нуждата да се уреждатъ вътрешино въ новите си владѣтели, заставило ги да инируватъ около 10 години отъ установяването си тамъ? Въичъ туй остава гъмно. Византийският императоръ Юстинианъ Несобрѣзаний нарушилъ склонения миръ съ Испериха. Този даровитъ, надмененъ и свирепъ императоръ искали да поправи грѣшката на прѣдшественика си, да не допусне отновътъ Дунава друга свободна държава. Теофанъ ни извѣтиза, че Юстинианъ заповѣдалъ да прѣминатъ всичкия императорски теми въ Тракия; намѣренietо му е било да и проби българите въ Мизия и установенитѣ отъ по-прѣти въ центъра на Балк. полуостровъ словѣнски шлемена: драгоманътъ, сагудатитъ, рънджанитъ, бързящитъ, бабунитъ и др., които имали и своё словѣнско кнѣжение, което на византийските писатели било известно подъ името *сълавиния*. Словѣнското шлеме бабуни отъ жизнеописателя на св. Дионитрия се нарича *войните*; историците до днесъ го отождествяваха съ *войните* и го търсѣха въ Епиръ. Обаче, съ помощта на гръцката палеография ний сме убѣдени, че ще се докаже тъждеството на *войните* съ *бабуните*. Словѣнските шлемена въ Македония и Тесалия тогава сѫ били доста опасни врагове за империята. Струмциятъ и рънджанитъ (рги-хинитъ) по туй време вдъхвали страхъ на гръцкото население по островитѣ и на корабоплавателитѣ, защото тѣ сѫ се занимавали съ морско разбойничество по сѣверното крайбрѣжие отъ Бѣлото море; особено били прѣиздадени византийскиятъ кораби, тъварени съ жита и прѣназначени за столицата. При такива грабежни походи македонските словѣни достигали дори до островъ Паронъ даже до Проконисъ въ Мраморното море. Тези събити пирати се одързостявали да покажатъ своето знаме сѫщо и прѣдъ цариградското пристанище. Юстинианъ се отправилъ отначело

къмъ България и успѣль да разбие пограничните постове. Слѣдъ туй наладналъ на Славития въ Макенония. Струмските словѣни тогава, споредъ солунското сказание, повикали на помощъ съсѣдните словѣнски племена. Това извѣстие напълно съответствува съ свѣдѣнието на Маврикий, че южните словѣни само въ врѣме на опасностъ се съединявали за обща защита или нападение, и щомъ прѣминавала опасността, всѣкое племе се грижело за себе си. При туй Прокопий разказва, че южните словѣни не сѫ се управлявали отъ единъ човѣкъ, нѣ твърдѣ отдавна у тѣхъ е прѣобладавало демократическо управление; и било въ мирно врѣме или смѣтно, всичко се подлагало на общо обсѫжданіе. Маврикий теже пише: „управителъ на тъ се си тѣ не търпятъ и живѣятъ помежду си въ съгласие“. „Най-вече обичатъ тѣ независимостта и ни за нищо не дозволяватъ да се подчинятъ. Въ родината си тѣ проявяватъ голѣма храбростъ и тѣргѣние, като прѣнасятъ твърдѣ легко горещината и студътъ, недостатъкъ въ облѣкло и храна“. Южните словѣни, ако и да прѣставлявали отъ себе си удобна материя за военни прѣдприятия, нѣ вслѣдствие извѣнредната любовъ къмъ свобода, не сѫ могли да бѫдатъ добре дисциплинирани, та поради това сѫ били често покорявани отъ по-добре организирани чужди народи, въ чиято основа на управление е лежалъ строй, не демократически, а аристократически. Съ словѣните въ Македония императоръ Юстинианъ лесно се расправялъ. Тѣхната организация не могла да противостои на добре дисциплинирани редовни войски. Най-вече тогава е пострадало струмското население, отъ което голѣма частъ било пубселено въ Азия, а по-късно Юстинианъ отъ него е можалъ да събере около 30000 отборъ войници. Византия тогава успѣла да укроти смѣлите словѣнски пирати и да изстапови и сухопутното съобщение между Цариградъ и Солунъ.

Българите обаче, които се отличавали съвѣршенно по военното си искуство отъ словѣните — първите имали аристократическо управление и могли да бѫдатъ строго дисциплинирани — люто си отмъстили на Юстиниановото козарно нападение. Тѣ го посрѣдили въ тѣснините около Хераклея, когато се връщалъ, като победителъ отъ Славития и го разбили. Юстинианъ спасилъ живота си съ бѣгство и се върналъ засраменъ въ Цариградъ.

Между това настъпилите събития въ Византия, свързани съ династически распри, повдигнали ведната значението на българската държава. Заточения Юстинианъ поискалъ съ българска помощ да възвърне пръстола си Той, като избѣгъл отъ хазаритѣ, се върканъ съ лодка по течението на Дунава въ България. Тервелъ го приель любезно и начело на 15 хилядна конница потеглилъ наедно съ Юстиниана къмъ Цариградъ за да повърне пръстола му. Юстинианъ успѣлъ навово да заеме императорската корона и отъ признателностъ възнаградилъ Тервеля съ скъпоцѣни подаръци и парски облѣкла и сѫдове; а освѣнъ туй надѣналъ му царска хламида и го провъзгласилъ за кесарь. Тогава българската държава се уветичила и териториално: Юстинианъ билъ принуденъ да отстъпи и земя така наречената по-късно областъ *Загора* (705 г.). Любопитни сѫ при туй и свѣдѣнието на лексикографа Суида за поднесенитѣ дарове на Тервеля и на войската му отъ признателния императоръ. „Тервель, пише той, положи на земята щитътъ, който той носѣше въ военно врѣме, и своя бичъ, съ който си служеше, когато яздене на коня, до като покри и двата съ pari (императора) И като сложи коннето на земята и сетнѣ го исправи на високо, покри това пространство съ покрънени платове; и като напълни кавчези съ злато и сребро, даваше на воиницѣтъ, като пълнеше дѣсната ржка съ злато, а лѣвата съ сребро“. Сѫщия пише, че императора плащаъ и данъкъ на българитѣ. Тервель заминалъ за България по миренъ и удовлетворенъ. Нѣма съмнѣние, че горното събитие е повдигнало високо значението на българската държава прѣдъ очите на Византия. Тогава трѣбва да сѫ били уредени и понататъшните приятелски отношения между Византия и България, които подиръ двѣ години били пакъ нарушени отъ гордия Юстинианъ. Императора повторно билъ разбитъ при Анхиало и подиръ четири години, когато го грозела опасностъ наняво да изгуби пръстола, се обѣрналъ пакъ къмъ Тервеля за помощъ. Прѣзъ туй врѣме частници редъ революции въ Византия, които послужили да се усили и укрепне България въ всѣко отношение. И когато управлявалъ Теодосий византийски пръстолъ (само нѣколко мѣсяци), отношенията на двѣтѣ съсѣди държави въчѣ напирали уредени. Византийскиятъ императоръ, като искалъ да осигури поне въ Европа границите, приель да сключи миръ

съ Тервея при твърдъ унизителни условия за империята. Въ първото условие на този миръ се уреждатъ южните граници на България; тъ почвали отъ Милеона въ Тракия малко по на съверъ отъ Кавакли. Българите получили значително териториално възнаграждение. Второто условие задължавало Византия да плаща данъкъ всяка година на българите. Прѣдвидели се тридесетъ литри злато въ копринени облъкла, и червени кожи. Сумата вълизала на 33 хиляди лева. Третата точка отъ мира съдържала взаимното повръщане на обикновените политически прѣстъпници. Четвъртата точка буквально гласела тъй: „търгувашитъ въ всяка страна да снабдяватъ стоките си съ заврени пломби и печати и да ги внасятъ съобразно обществените паредби“. Тази точка отъ договора носела чисто економически характеръ и уреждала търговските сношения между двѣтъ съседни държави. Съ задължаванието, щото търговците отъ двѣтъ държави да деклариратъ внесените отъ тяхъ стоки на надлежните власти, които щѣли да контролиратъ тѣзи декларации и възь тѣхпа основа да налагатъ прѣвиденото мито за плащане, се отстранивали всевъзможни злоупотрѣблени и се улеснявало търгуванието. Обичай е било, щото стоки, които не бивали заврени съ пломби и печати, да се конфискуватъ въ полза на държавата. Тоже и контрабандните стоки, улавяни, се конфискували въ полза на държавната хазна. Юстинианъ Велики още издалъ законъ съ такъвъ духъ относитено търгуванието съ коприната, както ни съобщава Прокопий. Въ источната римска империя фабрикуването на прочутите копринени платове отдавна играело важна роля; за доставянието сировата конриша, нейното обработване и търгуванието съ нея, имало е специални закони, издадени нѣкои прѣди Теодосия, други отъ него, а трети при Юстиниана велики.

Този документъ, запазенъ въ хрониката на Теофана, е твърдъ интересенъ, че ни запознава отчасти съ тогавашния успехъ на България въ културно отношение, като ни указва нѣщо и за нейната държавна уредба. Скитнически народъ, който попрѣди станувалъ върху подвижни кола, и който до скоро живѣлъ нечисто и опърпено, намираме го сега засѣданъ и то въ укрѣпени градове. Той се стремилъ вече да подобри своя поминъкъ, не само съ грабежни походи, и чрѣзъ размѣна на стопанското си благо. Историята на римската империя

запознава най-близкия си съседъ на западъ съ своята уредба, тя му налага закони и правила, съ които той тръбвало да се стобразява при понататъшните си сношения. Дворътъ иъкъ неговъ, заедно съ прѣводителите му, приелъ е полегка византийския лукъ; и аристокрацията почнала да се облича съ скъпите коини платове и червени кожи; цѣнни златни и сребърни сѫдове изобразявали въ къщите на българите. Тогава и търговцитъ на българското княжество (навѣрно търгуване е упражнявало завареното мѣстно население) били длъжни да турятъ пломби и печати на стоките си, които по-прѣди тръбвало да бѫдатъ завѣрени отъ специални митнически чиновници, подобно на ония въ Византия, известни съ името *commerciorum* (началника имъ се наричалъ *comes commerciorum*).

Скоро подиръ сключването на тия договоръ въ Цариградъ посрѣдовали дворцови размирици. Императоръ Теодосий билъ сваленъ и прѣстола заетъ Лъвъ Исаврийски. Има признания, които ни даватъ да вѣрваме, че мирътъ не билъ нарушенъ, тѣй че отношенията между България и Византия сѫ били добри Византийските лѣтописци ни съобщаватъ даже, че Тервелъ въ най-кригическото време за Византия се явилъ като иенинъ съюзникъ (718 г.). Прѣзъ туй време усиленитѣ араби обсаджали Цариградъ по суши и море въ продължение на тридесетъ мѣсeца. И когато сувората зима, гладътъ и морътъ бичували изъ арабския лагерьъ, появила се многобройна българска войска прѣдъ египтицата; тя изби га около 22 хиляди араби. Подиръ тази слѫчка въ Византия се приготвляватъ новъ династически прѣвратъ; и тогавъ на Тервея се паднало да играе пакъ видна роля въ смѣтнитѣ дворцови въпроси на съсѣдката си. Свалениятъ отъ Теодосия императоръ Анастасий II, който билъ заточенъ въ Солунъ подъ името Артемий, като поискалъ наполовина да заеме прѣстола, той посрѣдствомъ патриция Сисиний, който се наимира га въ България, се обѣрна га къмъ Тервеля да иска отъ него съдѣйствие. Българския ханъ и сега побѣрзаль да подкрепи претендента съ войска и пари, за да си повърне прѣстола. Теофанъ ни известява, че му дадъ 50 кентинарии злато и многочислена войска. Горната сума възлизала на $5\frac{1}{2}$ милиона лева. Обаче, хитрия императоръ Лъвъ побѣрзаль да испрати пратеници въ българския лагерьъ, когато той се намиралъ още прѣдъ Хераклия и успѣлъ да склони

българитѣ посредствомъ огромни суми и подаръци да напуснатъ претендента и да пригърнатъ наполово мирътъ. Българитѣ тогава, възнаградени достатъчно отъ Лъва, — види се платили имъ се разносчитѣ по тоза движение, — прѣдали му претендента и съучастниците и се заврнали у дома си. Отблъзахме тази любопитна случка съ единствена целъ да констатираме факта, че въ времето на Тервеля държавната хазна се намирала въ завидно положение. При туй като имаме прѣдъ видъ, че тогава парата притежавала по-голѣма стойност отъ днесъ, ще можемъ ма ико-много да си съставимъ понятие за финансовото положение на държавата, която била въ състояние да остави на разположението на единъ претендеитѣ такъвъ значителна сума за изразходование за да си повърне прѣстола. Не ще съмнѣвъ, че Тервель е билъ сигуренъ въ силитѣ ти, та тъй смѣло се рѣшилъ да поддържа Артемия. Тази случка има и туй значение, че ни донася какъ българския дворъ, слѣдъ не цѣли четирдесетъ години отъ установяванието си въ Мизия, е располагалъ вече съ огромни срѣдства и е можалъ да посрѣща държавните си нужди. Между туй мяично е да се сѫди и за благосъстоянието на народа възь основа на той фактъ, но като вземемъ въ съображение, че въ растояние на половинъ вѣкъ приблизително винаги България е държала нападателно положение спрямо Византия и неприятелски кракъ не е стѫпилъ да опустошава владѣниятѣ ѝ, то можемъ да мислимъ и за народно благосъстояние, до колкото може да се говори за такъво прѣзъ онуй врѣме.

Смъртъта на Тервеля точно не ни е известна. Цифрите въ домашния ни источникъ си оставатъ още необяснени. Византийските писатели, за единъ периодъ отъ 36 години, пазатъ глухо мълчание относително нашите работи, може би не имъ се давало поводъ да отбѣтѣжатъ нѣкакво сѫщество. Прѣзъ туй врѣме прѣдолага се, че българитѣ сѫ получавали редовно данъкътъ отъ Византия. Въ списъкътъ на българските князе е пропуснато името на хана подиръ Тервеля, у М. Орбини споменува се Асаноръ, безъ да знаемъ источника, отъ дѣто е почерпиалъ. Подиръ него се споменува Добъръ, а въ списъкътъ се навежда: „Сезаръ е лѣтъ, род ему Даулъ“. Слѣдъ, тѣзи тѣни извѣстия, византийските писатели наполово заговарятъ за България, при туй и домашния изворъ дава ни да разберемъ, че сѫ станали интересни промѣнения въ държавата; тамъ четемъ:

*„Кормисошъ зъ лѣтъ, род емоу Вокиль... сии же кнѧзъ
гембни род доуловъ“.* Княжеския родъ Дуло изгубилъ прѣ-
стола; династическия прѣвратъ го повѣрилъ на Кормисоша
отъ родътъ Вокиль. Въ четиринацетата година отъ ца-
руванietо на Константина Копронима въ Тракия били постро-
ени укрепления и императорътъ прѣселилъ население отъ ар-
менци и сириици отъ павликянската ересъ, съ цѣль да осигу-
ри владѣниятъ си отъ кѣмъ българската граница. Кормисошъ
срѣщу туй поискъ увеличение на данъкътъ. Нѣ императоръ-
тъ изругалъ пратеника, поради което българите пахдули въ
Тракия и стигнали до дѣлгата стѣна, като ограбили всичко ка-
квото намѣрили изъ патя. Тѣ задигнали тогава и много ви-
зантийско население и се върнали спокойно въ България. Спо-
редъ Теофана срѣщу българите не билъ прѣдприетъ никакъ-
въвъ походъ отъ страна на Византия. Нѣ патриарха Ники-
форъ споменува, че тѣ били разбити отъ Константина Копро-
ним; а понеже Никифоръ прикрива българската побѣда (759
г.) при Берегавския проходъ, то по за вѣрвание ни се вижда
известiето на Теофана, който не крие тази позорна случка,
въ която били избити военачалници и логотети и многочислена
войска. Между туй, Теофанъ пъкъ не говори за сражението при
Маркель, кадѣто споредъ Никифора били разбити българите,
кой не споменува и за морския походъ кѣмъ дунавския брѣгъ, гдѣ-
то български области били ограбени отъ византийската флота. Из-
вестията въ тоя случай сѫ противорѣчиви. При това Теофанъ
отбѣлѣза походъ срѣчу македонските словѣни, за които става
дума и въ житието на св. Димитрия, а Никифоръ не отбѣлѣ-
зва и туй. Словѣните и тозъ патъ не могли да противостоятъ
срѣчу византийското оръжие, та една частъ били принѣдени
да се подчинятъ. Скоро подиръ това въ България се появили
бѣркотии. Кормисошъ падналъ отъ власть, види се, поради по-
ражението му при Маркель (760 год.), което може да се симѣ-
та като първо слѣдъ прѣминаванието на българите въ Мизия.
Тогава българите избили всичките членове на властуващия родъ
и провѣзгласили за ханъ гордия и ижественъ Телецъ на 30 г.
възрастъ отъ родътъ Уганица. Въ каменната грѣцка надписна ко-
лона, открита въ Абоба, сега съхранявана въ Народния Музей
се вижда живъ споменъ върху династически раздори въ Бълга-
рия. Нѣкои, влѣдствие на тѣзи бѣркотии, отдаватъ массовото

заселяване на словените от България (208000 души); тъкъм астанили със съгласието на императора във Мала Азия Фик Артонъ въ Витиния Телецъ тогава веднага събра голяма войска и починал да попълни съсъдните византийски пристанища. На 17 юния излъзналъ императорът за Тракия, проводилъ предварително флотата си къмъ Черно море, съвсема отъ около 2 хиляди хеландии, които били товарени със 2 коне. Това ни съобщава Теофанъ, а Никифоръ казва, че били на брой само 800 и също ги испратили къмъ бързоговете на Дунава, пълни със конница. Телецъ със български войски, събрали при туй още 20,000 словенни, които също съвсема съсъдство, се укрепили сило. Императоръ на 20 юни също подложилъ на лагеръ въ подето при Аххиало. Телецъ със значителна войска се явилъ на подето и се почнало отчаяно сражение, което траяло целият ден (763 г.). Българите били разбити, Телецъ избъгналъ. Императоръ Константинъ със плячка и много обойни пленици се отправилъ гордо за Цариградъ. Тогава още, заловените пленици, пръдалъ на цариградската империя за да имът отръжатъ главите. Историците казватъ, че съзиди постриженъ императоръ завидѣлъ на варварския маниеръ между плячката, заграбена въ лагера на Телеца, памърили да латни омивалища, изработени въ Сицилия, отъ които всички динъ тъглиха осъмстотинъ литри и струвалъ по 900 хиляди сребъра. И този фактъ ни свидетствува до каква степенъ е билъ ронник на византийския лукъ между българите. Болярите също считали виновникъ за поражението Телеца свикали коменданть събрание), отиeli му престола и го убили заедно съсъдните. Тогава тъглиха въ коменда за свой ханъ Савина, която съществува на Кормирла. И нюкоже той стъпилъ въ преговори съвсема съсъдни за византийския императоръ, че и той били също върху вжтършната паредба на старобългарската държава. Българският ханъ отначело не е билъ абсолютенъ господаръ: представителите на многочислението отдельни български племена, които още въ времето на Кобрата били

Тъзи съведения отъ византийските писатели със интересни, че и ти указватъ ище върху вжтършната паредба на старобългарската държава. Българският ханъ отначело не е билъ абсолютенъ господаръ: представителите на многочислението отдельни български племена, които още въ времето на Кобрата били

съединени въ една държава и образували единъ силенъ народъ (византийските писатели го наричатъ още когато живѣтелъ въ Бесарабия „народъ етное“, нечестивъ *народъ*, а не нѣкаква си *орда*), при появяванието на важни държавни въпроси, се събирали на коменду, за да разискватъ общо върху тѣхъ. (Покъсно, при Бориса, по случай покръстванието му, се били възбунтували пакъ подвѣдомственитѣ велможи отъ десеттѣхъ комитата; и споредъ Хинкмара, римски архиепископъ, „*князътъ прѣдалъ на смърть петдесетъ и двама отъ велможитѣ, които най-вече бунтували народъ срѣщу него*“. Това известие ни показва, че и въ България постепенно се усилъ абсолютизма, безъ съмнѣние най-вече подъ византийско влияние).

Съ установяванието на Савина въ Цариградъ, по случай династичкия раздори, дало се възможност на Византия да се бѣрка въ вхрѣшнитѣ работи на България. Новоизбрания Паганъ или Банъ успѣль да склони боляригъ, за да се сключи миръ съ Византич. Той испратилъ пратеници, които не били ценети. Императоръ Константинъ V излѣзъ на походъ срѣчу българитѣ заедно съ Савина, но намѣрилъ укрѣпени балканските проходи съ български войски. Паганъ тогава поискъ свидѣданіе съ императора, което и станало. К. Коцронимъ, до когото седѣлъ Савинъ, измѣрилъ българитѣ за опустошенията, които му причинявали често въ тракийската земя, както и за умразата къмъ Савина и сключили миръ, въ който се прѣдвиждало: Савинъ да испрати въ България свой замѣстникъ ступравителъ на Баяна. Като такъвъ билъ назначенъ Умаръ отъ родъ *Укиз*. Обаче българигъ търпѣли само 40 дена той замѣстникъ-ступравителъ, поради което се нарушилъ миръ. Византийскиятъ императоръ тогавъ наново потеглилъ съ войски ненадѣйно за България, и като намѣрилъ незаразени проходите, удало му се да изгори много български поселения по р. Тунджа и подирѣ се испланилъ и се върналъ. Отъ известията на патриарха Никифора излиза, като че ли подирѣ ступравителъ на Баяна е билъ братъ му Токту. Той, както и неговия братъ сѫ наднали заедно съ много боляри въ горѣнаведеното сражение съ императора. Тогава много българи сѫ се оттеглили къмъ дунавските блатливи мѣстности. Това известие на Никифора нѣкои историци неправилно сѫ го разбрали, та затуй дошли до заключение, че „приемника на Баяна Токту, падналъ заедно съ

много боляри въ сражението съ императорътъ, което произходило нѣгдѣ си въ нижната частъ на Дунавътъ“. „Вслѣдствие туй поражение станало това, че по-голѣмата частъ на България била разграбена и селенията били изгорени отъ византийските войски“ (765 г.). Това всичко споредъ менъ е искрено. Константинъ Копронимъ никакъ не е прониканал до Дунава, та не е ималъ и възможностъ да разграби по-голѣмата частъ отъ България. Тогава българитѣ още са били силни даже и въ варненското пристанище. Защото, споредъ Никифора, Кампаганътъ, който прѣзъ Варна искалъ да избѣгне при императора, билъ тамъ убитъ отъ людите около него. На другата година блѣскавата експедиция на Византия противъ българитѣ била растроена отъ бура около Анхиало и Месемврия, двѣ хиляди и шестотинъ военни кораби били въоръжени прѣзъ мѣсяцъ януари. Самъ императорътъ, начело на сухопутната войска, кавалерия, набрана отъ всички теми, достигналъ до берегавския проходъ, най-блисъко до българска земя. Но понеже голѣма частъ отъ хилендийтѣ били опрокъщени отъ бура, императора билъ заставенъ да сключи миръ съ българитѣ и да се заврне засраменъ въ Цариградъ.

Между туй македонскиятѣ словѣни, които ужъ по-прѣди били смирени отъ императора, на ново захващали да пиратствуваатъ по Егейското море, тъй че Константинъ V билъ заставенъ да отпусне словѣнските първенци (архонти) отъ Цариградъ, които види се били пленини или заложени отъ попрѣди, да даде още и много копришени вещи на словѣните срѣщу 2500 пленини жители отъ островите Имбростъ, Самотраки и Тенедосъ (768 г.). До 773 год. мирътъ съ българитѣ билъ запазенъ. Нѣ, щомъ заселъ прѣстола уния и храбри Церигъ или Телерихъ, Константинъ пакъ въоръжилъ флота отъ 2000 хеландии. Той самъ потеглилъ за Дунава, а военачалниците съ кавалерията оставилъ при пограничните тѣснини съ намѣрение, щото българитѣ като се зинимаватъ съ сухопутната му войска, той самъ да влѣзи въ България отъ къмъ Дунава. Нѣ като пристигналъ до Варна, се исплашилъ и намислилъ да се върне, защото се убедилъ, че мяично ще може да нахлуе въ внатрѣшността. Българитѣ испратили при него Боила и Чигата и сключили миръ. Лѣтописецъ казва, че императора много се зарадвалъ, като видѣлъ двамата български апокрииарии. Тогава

стория велико въра и кълтва „нито бъгарите да навлятъ въ Римската Византия, нито пък императоръ да се им да назоватъ въ Бъгария“. И върху туй напразиха пише фанъ, велики писменъ и говоръ. Значи, при Церигъ българтъ са били заставени отъ Византия да избегатъ и държавна служба, докъде се чували имената на международни актове. Въ същия надписъ на каменния стълбъ, намърченъ между Сливенъ и Карабаджи отъ 820 г., също се срещатъ думите *писанието отъ гардимът* (та анаграфента ен тие хартии), нъ и паметницъ е отъ 9-ти векъ. Въ такъвъ случай известното на софиянци си състава като първо по дата, докъде се говори за писани и дипломатически сношения на Бъгария съ Византия. Доворътъ съ Тервелъ незнамъ дали е билъ писменъ. Гръцката племеностъ е била наложена на бъгарите отъ Византия. За рончеванието на гръцкия езикъ въ Бъгария са съдействували, освенъ постоянните политически и търговски взаимни сношения, нъ още и завареното въ Мизия туземно население аще повече и самото християнство, което отдавна е съществувало ами. Многобройните каменни надписи на гръцки езикъ, издигани тъ различни бъгарски ханове, свидѣтелствуватъ до каква степенъ този езикъ получилъ въ Бъгария гражданско право.

Подиръ нѣколко мѣсеца Церигъ испратилъ 12000 войска подъ управлението на Бояла въ Берзития съ цѣль да плени и прѣнесе населението въ Бъгария. Повечето наследователи отъ-ожествяватъ Берзития съ земята на бързиятъ въ западна Македония. Обаче това едва ли е вѣрно, слѣдъ като знаемъ, че София и Пловдивъ прѣзъ туй врѣме са се намирали подъ Византия. Церигъ иначе би се рѣшилъ да испраща войската си толкова далечъ прѣзъ чужда земя. При туй Византия за какво би отваряла война на бъгарите, ако дѣйствително Берзития не се е намирала подъ нейна властъ. За това трѣба да търсимъ горното име като укрепление въ Тракия. Императора като узналъ за грабителския походъ отъ-широките си, които още отъ врѣмето на Сасина са били загнѣздили и поддържали въ бъгарския дворъ, насъкоръ събрали войска отъ 30 хиляди и казаъ, че се приготвява срѣщу арабите, понеже тогава въ Цариградъ се намирали бъгарските пратеници, та потеглилъ слѣдъ тѣхното заминаване. Той назѣгалъ въ Бъгария ненадѣйно и му се удало при Литосория или Гъриада да разбие експедицията.

(Словените в Македония и Египет много по-пълни били разредени на Византия от изначалника Саваки, ръжъ съществува върху туй грави Теофани.)

На идната година, когато хиритъ бил вече настъпил
е билгаритъ императоръ на възраждане 12 хиляди души
и ги испратилъ съ флотата въ България, а той самъ го
оплатилъ по сухо да паси бродите. На флотата му от 2000
боядрия била разрушена бурна и той се принадлежъ да се върне
Церигъ, като подсвиралъ, че има припасът съ. Но всичко
на императора че желае да избие при него за кметъ и го
зискаватъ писма за свободно прехвърляне, а при туй го екзархъ
му съ приелиятъ българи на която би могълъ да еха въ
върхъ да открие избранието си, за да му съдействуватъ за
изпълнение. Императоръ имелъ и му писътъ имената на българи
и български имена. Тодоръ великиятъ избилъ Константинъ, кога
се научилъ като отъ дългата постамина си скубалъ съ
отъ главата. За да отъсти на Церигъ императоръ прѣдприелъ
шакъ походъ, извънъ за България, заболъ и не се върналъ живъ (775 г.).

Дадохме жестъ на непримиримите походи, прѣдприемани
отъ Византия срещу явлата българска държава, за да си съ-
ставихъ почието до кайма степене империята чувствуваща тъ-
жестта на българското оръжие. Сега искала Византия да по-
прави гръдената си, че отстъпила земи на българитъ въ Мизия,
която било ясно. Та гледала иконе да укроти българитъ
и отчасти ѝ се удало, благодарение на вътрешните раздори,
които кипели между видните родове на българското болярство,
което още било ясно. И до като продължавали распръстъ съ
боляритъ и хана, може би поради убийството на дворцовите
византийски привърженици, Церигъ билъ заставенъ да бъга въ
Цариградъ (777 г.). Такъ билъ принесъ любезно отъ императора
Лъва, билъ покръстенъ, възведенъ въ чинъ на патриций и
ожененъ за братовчедката на пръвокрасната императрица Ирина.

Кардакъ е приемникът му. Той отначело, както се видя,
се загрижилъ да усмири вътрешните размирици. За това не ни
се извършватъ вече нахългания въ Тракия. Императрицата
Ирина, заедно съ сина си Константина VI и многочисленна
войска обикошли тракийските владения, достигнала до Пловдивъ
и възлюбенила много крѣости, които били опускотени

отъ българите. Тогава и гр. Верия получилъ названието Ириноолъ, а Анхиало билъ паново построенъ. Нъ подиръ нѣколко врѣме българите пакъ подновили нападанията си. Въ 789 г. тѣ се отправили по Струма и изненадали лагеръта на тракийския стратегъ, когото убили съ множество войска. Тогава Константинъ VI потеглилъ противъ българите: тѣ се срѣщнали около крѣпостта Провадъ, до потока св. Георгий. Слѣдъ незначително сблѣскване, прѣвъзъ нощта напуснали полето на сражението и византийците и българите (791 г.) Въ слѣдната година императорътъ напоно построилъ крѣпостта Маркелъ, съ цѣлъ да укрѣпи границата си. Нъ, тъкмо когато се приготвлявалъ да навлѣзе въ България, пристигналъ Кардамъ съ войските си и завзелъ съсѣднитѣ възвишения до византийския лагеръ, кждѣто и се укрѣпилъ. Дълго врѣме Кардамъ не излизалъ да даде рѣшително сражение. Византийските воепачалници съвѣтвали императора да не открива боя, защото виждали, че българските войски се намирали въ добре укрѣпени позиции. Нъ Константинъ не ги почулъ, а далъ вѣра на прѣдказанията на своя астрологъ Пангратия, които му прѣдказалъ побѣда, та обявилъ знакътъ за нападение, обаче билъ съвѣршено побѣденъ, даже била искана и императорската стража заедно съ астролога. Българите хванали много пленици, царската хазна и припаси.¹⁷ Константинъ можалъ съ незначителни остатки да се върне (782 г.). Тогава Кардамъ се възгордѣлъ и продължилъ да опустошава съсѣднитѣ тракийски земи. Той подиръ четири години писалъ на византийския императоръ: „или ми испрати данъкъ или ще дода до златнитѣ врата и ще опустоша Тракия“. Императора тогава турилъ въ карна конски гавна и ги испратилъ на Кардама съ думитѣ: „каквите нѣща ти прилѣгатъ, испратихъ ти като данъкъ и старъ си, та не искамъ да се уморишъ съ идванието ти до тукъ, иль азъ дохаждамъ до Маркелъ и излѣзъ, та каквото даде Богъ“. Дръзинето отъ византийска страна било силно спрямо българите. Тогава Константинъ VI веднага събраше многобройна войска и дошълъ до Верзиникия, а Кардамъ стигналъ до мястото Авролова, кждѣто и се укрѣпилъ. Императорътъ 17 дена подканялъ на сражение Кардама, нъ той не излизалъ на рѣшителна борба. Подиръ и единитѣ и другитѣ разотишали си безъ да стане нѣщо сериозно. Тъй пише Теофанъ. Цѣлия тоя вѣкъ (VIII) занимавалъ българите повече съ

военни дѣйствия срѣщу Византия и редъ династически революции, отнимали възможността на господаритѣ да помислятъ върху нѣщо по важно. Нѣ въ началото на IX вѣкъ, слѣдъ утвърждането на вътрѣшнитѣ междуособици, започва увеличаванието на България. Това станало съ встѫпванието на прѣстола на единъ отъ най-силнитѣ и умнитѣ господари на българитѣ, неуморимия и непоколебимъ войникъ по име Кръмъ. Едни чуждестранни писатели го наричатъ Крумъ, други Кремъ. Варияцията на гласния звукъ доказва, че въ сѫщностъ не е билъ, нито единия, нито пъкъ другия. Това произлиза отъ свойството на езика па прѣбългаритѣ. Чужденците никога не могли да означатъ тѣмния звукъ, както туй става и до днешенъ день. Така щото формата Крумъ е аналогична съ *вулгоросъ* (вмѣсто българинъ). Въ покъснитѣ словѣнски извѣстия намираме да наричатъ Кръма и *Кръгъ*. При измѣнението на *m* въ *g* трѣбва да е играла роля народната етимология. Кръмъ още въ началото отъ заеманието на прѣстола, съ оржие присъеди-
нилъ голѣма частъ отъ земитѣ на аваритѣ, именно: сегашно южно и источно Маджарско. Аваритѣ били побѣдени отъ франкитѣ прѣзъ 796 г. Западенъ съсѣдъ на българската държава съ станали тогава франкитѣ Лексикографа Суида ни съобщава, „че българитѣ затрили съвѣршено аваритѣ. Тогава попиталъ „Кръмъ аварскитѣ пленици. „Огъ дѣ произлиза, че се погуби въ „шия (архонтъ) хаганъ и цѣлия народъ?“ Тѣ отговорили, че се „памножили взаимнитѣ клевети, та изгубили по-храбритѣ и по- „разумнитѣ. Сетиѣ людие несправедливи и крадци станали съу- „частници на сѫдиитѣ. Подирѣ пиянството, защото като се „увеличи виното всички станали пияници; послѣ подкупни „чеството; сетиѣ търгуванието; тѣй като всички станали тър- „говци и се лъжели взаимно. И нашето погубване се при- „чини отъ тѣзи нѣща. Кръмъ като чулъ това, свикалъ всич- „китѣ българи и заповѣдалъ като узаконилъ: Ако нѣкой на- „клевети нѣкого, отначело да не се слуша, нѣ като се върже, „да се испита; и като се укаже, че е клеветилъ и лъгалъ, да „му се отнеме храната, или който се осмѣли на подобно, да „му се конфискуватъ имотитѣ. А на крадецъ да се искулчать „краката. Лозята пъкъ заповѣдалъ да се искоренятъ всички. „А на сиромаха, който проси не само да му се даде всичко, „нѣ да му създаде положение, за да нѣма нужда пакъ да иска.

Който не постъпи тъй, да му се конфискува имота.“⁴ Мнозина приематъ, че за клевета въ туй законодателство, стоело смъртно наказание. Въ оригинала нѣма подобно нѣщо. Види се, че думитѣ „да му се отнеме храната“ ги тълкуватъ съ смъртно наказание, иъ по-долѣ стои, „който са осмѣли на подобно, да му се конфискуватъ имотите“. При туй историцитетъ считатъ туй извѣстие на Суида, като легендарно, поради което и отхвърлятъ законодателната дѣятелностъ на Кръма. Ний обаче, като имахме случай да укажемъ на многобройните заимствования, които бѣха направили българитѣ отъ Византия прѣди Кръма, като вземемъ още въ внимание, че при дворътъ на българскитѣ ханове отдавна е имало виеши византийски бѣжанци като чиновници и съвѣтници на хана, то не можемъ да откажемъ съществуванието на закони още тогава въ България. Нека прибавимъ, че Кръмъ, като се бѣше явилъ прѣдъ Цариградъ, и императорътъ му бѣше устроилъ засадата, спаси живота си съ помощта на сестриния си момъкъ, който бѣше отъ византийско потекло, — синъ на Константина Пачика, който бѣше отдавна избѣгалъ отъ Византия и бѣше станалъ азътъ на Кръма. Така щото българската държава тогава не бѣше лишена отъ високопросвѣтени държавни мѫже и съвѣтници; а тоя фактъ ни кара да вѣрваме, че дѣйствително въ туй връбие е могло да стане прѣобразование по сѫдебното дѣло, както станало подобно и съ въоръжаванието на войската. Слѣдователно въ извѣстието на Суида смѣло може да се види само ехо отъ Кръмовата законодателностъ. Суида освѣнъ туй ни разказва, че българитѣ сѫ приели тогазъ и аварския воененъ костюмъ, който имъ се харесалъ много за туй, че билъ красивъ.

Съ успѣха на българитѣ срѣщу аваритѣ въ Паннония, паднали подъ властта имъ и други словѣнски племена, които живѣли около Дунава, и отъ които нѣкои сѫ се намирали подъ аварското иго. Туй връбие се счита въ историята ни като моментъ, когато България се расширила по сѣверна посока. Обаче погледитѣ на българитѣ бивали винаги обѣрнати къмъ югъ въ богатитѣ византийски земи, кждѣто културното население обѣщавало богата плячка. Около 808 г. български войски нападнали на струмския стратегъ. Случило се, че тогава се заплащаща надницата на тѣзи наемни войници, та българитѣ като избили стратега съ

цѣлия му щабъ, заграбили около 1,500000 лева. Въ сѫщата г. Кръмъ обсадилъ ненадейно гр. София и му се удало съ хитростъ да го привземе; той избилъ византийския гарнизонъ, състоящъ отъ 6,000 войници и много граждани. До туй врѣме Софийската областъ се намирала подъ Византия; императора се тъкмѣлъ да построи и растуренитъ стѣни на София, нъ отъ сега пататъкъ тоя градъ станалъ силна опора за понататъшното расширяване на България къмъ Рила и рѣка Вардаръ.

На трети априлъ 809 г. императоръ Никифоръ, човѣкъ енергиченъ, строгъ и извѣнредно скжперникъ, потеглилъ въ вторникъ прѣзъ страстната недѣля, за да отмѣсти на българитѣ. Нъ нищо не можалъ да стори, и се върналъ позорно. Тогава мнозина военначалници, които се били отървали съ бѣгство, поискали милостъ отъ императора, чъмъ не имъ била дадена, та прибѣгнали къмъ българитѣ. Мѣжду тѣхъ се намиралъ и спѣтари Евтимий, покръстенъ арабъ, искусень механикъ, който по-сетиѣ много спомагалъ на Кръма при обсадите на византийските укрѣпления и игралъ видна роля при построянието на многобройните обсадни машини. Скжперничеството на императора и строгостта възбудили срѣщу него войските; той за да ги накаже, издалъ заповѣдъ да поселятъ въ *Славиния* възбунтувалите се войници отъ разните теми. Това извѣстие е важно, защото ни дава да разберемъ, че императора Никифоръ посредствомъ колонизирането на войници искалъ да укрѣпи властта си върху словѣните въ Македония. Две години наредъ се готвилъ Никифоръ за да съсипе българитѣ. Той наложилъ нови данъци на богатите черкви, манастири и задължилъ несъстоятелните да се пригответъ за войсковите редове. Самъ императора въ май мѣсяцъ 811 г. заедно съ сина си Ставракия начело на многобройни войски, набрани отъ азиатските и европейски области, потеглилъ къмъ българската граница. Щомъ пристигнала тази недисциплинирана, недоволна и отчасти злѣ въоружена войска до укрѣпленето Маркаль, срѣщнала се съ Кръмовите малочислени и строго дисциплинирани отборъ войници. Отначело Кръмъ поискалъ миръ, като видѣлъ многобройната неприятелска армия. Той не очаквалъ да го нападнатъ тѣй скоро съ толкова много войска. Нъ императоръ надмѣнно отхвѣрлилъ прѣдложението му за миръ и на 20 юли, въпрѣки съвѣтите на мнозина отъ неговите военначал-

ници, далъ заповѣдъ да навлизатъ прѣзъ мѣнопроходими мѣста въ България. Негодуванието между войската било по-раснало до тамъ, че нѣкои прѣди навлизанието дезертирали при българитѣ; съ тѣхъ билъ и Византий единъ отъ блиските придворни мѫже на Императора, който завлѣкълъ съ себе си и поднесълъ на Крѣма 100 литри злато и царски одежди, които споредъ тогавашната мода били украсени съ злато и скъпоцѣни камени. Отначело Никифоръ сполучилъ въ сблѣскванията съ българитѣ. Послѣднитѣ отстѫшили на вхѣдрѣ. Никифоръ отдавалъ сполуката на мѫжествения си синъ Ставракия и измѣрилъ военначалниците, които го съвѣтвали да не навлиза въ България. Той издалъ заповѣдъ да избиватъ всичко живо безъ разлика на полъ и възрастъ и да ги оставятъ непогребени лешове, а плячката да събиратъ за алчния императоръ. Тогава ограбили и изгорили много български мѣста и запечатили Крѣмовитѣ богатства и изгорили неговия палатъ, който се намиралъ надалечъ два или три дена отъ Маркелъ или сегаш. с. Каля-башъ между Ямболъ и Скендерли. На много византийски войници, които се одѣрзостили да прибиратъ за себе си плячка, по заповѣдъ на императора, били имъ отрѣзали уши, носътъ, езикътъ и пр. споредъ тогавашния обичай. Крѣмъ пакъ испратилъ пратеници при императора и искалъ миръ, като му казвалъ: „ето си побѣдилъ, вземи каквото ти е по угла и излѣзъ съ миръ“. Никифоръ отказалъ и сега, той не щель мира, а сѣкира. Расърденъ върху туй, Крѣмъ повелъ да заградятъ съ дѣрвени укрѣпления входовете и исходите на полянката дѣто билъ расположенъ на лагеръ императорътъ съ войските си. Никифоръ като се научилъ за туй, стрѣснатъ не знаелъ какво да стори и казалъ на блиските си: „че даже ако станемъ крилати, никой да но се надѣе, че ще избѣгнемъ нещастието“! Това извѣршилъ Крѣмъ въ два дена, четвъртъкъ и петъкъ, а прѣзъ нощта въ сѫбота голѣма трѣвога и распорежданя на българските въоружени войски развѣлнували Никифора и блиските му. Тогава българитѣ запалили околните гори и лѣсове и на утрѣнната отъ зори още българските войски, които скоро бѣ набралъ Крѣмъ, нападнали върху неприятелския лагерь направо къмъ императорската палатка. Битката била ужасна. Падналъ убитъ самъ Никифоръ съ множество военначалници и бесчетъ войници. Византийските лѣто-

писци пишатъ, че тогазъ били избити: патриции Аеций, трета титла подиръ императорската, Петър патриции, Сисиний патриции, Теодосий патриции, Саливара, цариградски епархъ съ чинъ патриции, Романъ патриции и стратегъ на азиатския войски и много други протоспратарии и спатарии, и на подковетъ прѣводители, и доместикътъ на екскувитът и друнгария на царската бигла, и стратегътъ на Тракия и множество началици на темитъ съ безброй войска. Въ тази битка, рассказва Теофанъ, се опонасти християнския воененъ цвѣтъ и се изтуби всичкото оръжие и царските вещи. Да даде Богъ, щото християнинъ да не чуе повторно подобни страшни думи за тъги и ридания. Това станало на 25 юли. Тази дата е интересна, че опровергава твърдението на мнозина, че ужъ Никифоръ разрушилъ столицата на Кръма. Византийската войска не могла повече отъ 100 километра да навлязе въ българската територия, тъй като само два-тридена напрѣднала. За мѣстото, гдѣто Кръмъ затриль византийската армия, не можемъ да се съгласимъ съ ни единъ изслѣдователъ. Съмнителна може да се счита и полинката Кореника мѣжду върховетъ Вѣтрило и Вида въ котленския проходъ.

Отъ бойното поле сполучилъ да избѣга и то тежко раненъ синътъ на погубения императоръ по име Ставраки, който прѣбѣгналъ въ Одринъ. Кръмъ накаралъ да отрѣжатъ главата на Никифора да я забодятъ на дърво и да я показватъ нѣколко дена на войската и подчинените нему народи за гордостъ. Слѣдъ туй порожчалъ оголения царски черепъ да посрѣбрятъ и направятъ чаша, съ която въ пироветъ давалъ да пиятъ на словѣнските князе, които се намирали едни въ съюзни, а други въ подчинени нему отношения, и числото на които се бѣше увеличило съ покоряванието на аварските земи оттатъкъ Дунава. Кръмовия законъ за искореняванието на лозята трѣбва да е отзивъ на запрѣщаване распространението на пиянството въ България, което може би е било много развито, както е било по късно и мѣжду русите, които пияни умирали съ чаша въ ржка. (Херодотъ, като описва нравите на скитите, споменува и за обичая да правятъ чаши отъ човѣшки черепъ. Този обичай по късно се срѣща и у хуните и словѣните). И до като аналистицата доста грижливо отбѣлѣзала това знаменито събитие, византийските живописци не забравили да го илюстриратъ. Въ словѣнския прѣводъ на лѣто-

писа отъ Манасия (XIII в.), запазенъ въ Ватиканската библиотека, се намира на 145 листъ изображение, което прѣставлява пленението на императора Никифора. Кръмъ е изображенъ отлъво съ корона на главата, обиколенъ отъ нѣколко тѣлохранители копиеносци, а отъ дѣсно други български войници водятъ при него пленения императоръ съ вѣрзани ръцѣ. Надписътъ гласи: „*Крумъ князъ ухвати Никифора царѣ и отсѣчи глава его*“. На сѫщия листъ върху другата страница се намира картина, която прѣставлява гостба. Сложена е трапеза въ украсена стая съ застѣси; около трапезата сѣдятъ нѣколцина князе ли, боляри ли и начело Кръмъ въ царско облѣкло, комуто единъ служителъ подава вино въ срѣбро-обкования Никифоровъ черепъ. Отъ страни стоятъ нѣколко прислужници, които поднасятъ ястия. Надъ това изображение е написано: „*Крумъ князъ окова глава Никифора царѣ и напиватъ здравици блѣгаромъ*“ Имѣетъ се явява, че въ тѣзи изображения българското знаме не е конска опашка, подобно на турския бунчукъ, както до сега се приема, а е еднакво съ византийското, само че вместо кръсть, на върха на копието стои извитина подобно на полумѣсецъ съ звѣздита; полето на знамето е червено. Кръмовите копиеносци носятъ и другъ видъ знаме, на краищата на което се развѣватъ тѣни продълженія равни на полето, подобно на ленти; такъвъ продължение се вижда и по срѣдата. Сулицата, на която се развѣва знамето, на върха е спадбена пакъ съ полумѣсецообразна извитина. Нѣ можно да се вникне дали авторътъ на тѣзи картини ималъ на ръка копия съвремени на събитията или пъкъ се ползвувалъ отъ по-късни. Любопитно е, че слѣдъ покръстванието на българите, знамето въ сѫщия ръкописъ е съ кръсть, вместо полумѣсецъ. Борисъ даже запитва папата, какво да бѫде за напрѣдъ българското знаме? Той му отговаря, естественно е, че то ще бѫде кръсть.

Съ разбиванието на Никифора, българите се насырдили много. На слѣдната година Кръмъ прѣминалъ въ Тракия и обсадилъ Девелть (между Русокастренската и Карабунарската реки, близо до селото Яйказли), който слѣдъ нѣколко дена се прѣдалъ. Градътъ билъ разрушенъ, а населението откарано оттатъкъ Дунава, заедно съ духовенството му висше и нисше. Императорътъ Михаилъ Рангабе, се приготвилъ съ нови сили, набрани отъ Азия и Европа, да бие българите. Нѣ войските

му се разбунтували и той се върналъ въ Цариградъ, като ос-
ставилъ на българския произволъ редъ крѣости въ европей-
скитѣ владѣния. Българите прѣвзели безъ бой градовете Ве-
роя (Стара-Загора) и Анхиало. Крѣмъ до такъва степень билъ
вдѣхнатъ страхъ на византийското население, щото то безъ да го
гони и бкой захванало да напуска крѣпостите: Проватъ, Ни-
кей, (сега Хафза), Пловдивъ, Филипи (около Драма) и цѣлата
Струмска областъ. Това тѣй постѫпало отъ страхъ да не би да биде
прѣселено въ задунавска България или пѣкъ да изгуби жи-
вота си. Прѣзъ октомври 812 г. Крѣмъ, като опустошилъ
обширни земи въ Тракия и Македония, обсадилъ Месемврия
и веднага испратилъ пратеника си Драгомира да сключи дого-
воръ съ сѫщите условия, които имали сила при Тервеля.
Крѣмъ писалъ и застрашително писмо до императора, въ което
го заплашвалъ, че ако не склони на прѣлаганитѣ условия, ще раз-
сипе Месемврия. Въ Цариградъ трѣбало синклита да се произ-
несе върху прѣложениета на Крѣма. Тритѣ точки били приети
отъ всички, т. е. опредѣляване границите, плащане данъкъ
и уреждане търговскитѣ въпроси. Нѣ щомъ станало дума за
прѣдаванието на византийскитѣ и българскитѣ бѣжанци, които
били приели християнството и били вече настанени изъ об-
ширнитѣ области на империята, се появили несъгласия въ
сената. Императоръ и една част отъ засѣдателитѣ били
наклонни да се съгласятъ съ Крѣмовитѣ искания, като уподобявали
империята на корабъ, който плава въ опасна буря, та трѣбало
да се исхвърли една част отъ товара му, за да се спаси
самъ кораба съ по-скажитѣ иѣща. Нѣ тогава знаменития Тео-
доръ Студитъ съ блѣскавата си речь за длѣжността на дър-
жавата и черквата къмъ своите поданици, убѣдилъ сенаторитѣ,
че е безчеловѣчно да се прѣдадать на езичници било изѣ-
галитѣ отъ България християни или пѣкъ ония, които сѫ
принѣрвали християнството и сѫ дошли при тѣхъ да търсятъ
защита отъ жестокия си господаръ. Заради туй, че била ис-
хвърлена тази точка, се прѣкъсили прѣговорите съ Драго-
мира. Слѣдъ нѣколко дена се разнесла въ Цариградъ злопо-
лучната вѣсть, че Крѣмъ слѣдъ 15 дневна обсада, привезъ
Месемврия, ягкото черноморско укрѣпление, което е било най-важно
пристанище за империята, отъ дѣто се направлявали нападе-
ніята срѣщу българите. Крѣмъ тукъ за прѣвъ пѣхъ употребѣ-

биль обсадни машини. Тъ били построени отъ арабския механик Евтимия, който прѣзъ Никифоровото царуваніе бѣше дезертиралъ при българитѣ и бѣше ги научилъ вече да строятъ сами обсадни машини, каквото до тогава българитѣ не сѫ имали, нито сѫ знаели употребляваніето имъ.

Тамъ българитѣ намѣрили голѣмо количество военни припаси, злато, сребро и тридесетъ и шестъ мѣдни сифони, които служли за цѣркание на прочутия Грегориянски огнь. Отъ тази течна горяща материя българитѣ намѣрили доста много, за което съжаляватъ писателитѣ. Българитѣ, възгордели отъ сполуките, ограбили изъ Тракия и Македония всичко, каквото имъ се попаднало на ржка. Кръмъ сърдитъ на новия императоръ Михаила Рангабе, че му отхвърлилъ прѣдложеніето за миръ, не дочакалъ пролѣтта, а още прѣзъ първите дни на февруари 813 година, захваналъ да опустошава Тракия. На 15 сѫщия мѣсецъ Михаилъ се опхтилъ срѣщу него. Той достигналъ до Одринъ: Страшна болесть почнала да върлува въ Кръмовата войска, поради което биль заставенъ да се завърне въ България. Сѫщото направилъ и Михаилъ Рангабе. Успѣха въ маловажнитѣ сблѣсквания съ болната българска войска, той отдавалъ на молбитѣ на патриарха Тарасия, върху чийто гробъ положилъ златна плоча.

Византийския императоръ като се научилъ отъ двама пленници избѣгали отъ България, че Кръмъ напово се тѣкми да опустошава Тракия, бѣрзо набралъ множество войски отъ всичкитѣ теми. Тогава се явилъ и пѣлководецъ Лъвъ начело на азиатскитѣ войски и прѣзъ май потеглилъ отъ Цариградъ, испроводенъ тѣржествено отъ царигражданитѣ. Императоръ се расположилъ на лагерь мѣжду Одринъ и Аркадиополъ. Разобузданата войска разграбила околността повече отъ неприятеля. Кръмъ узналъ отъ по-напрѣдъ туй движение на императора, и далъ заповѣдъ да се прибиратъ войскитѣ, които се скитали по грабежи. Прѣзъ първите дни на юни пристигналъ и Кръмъ съ много по-малка военна сила и се расположилъ около Верзиникия, десетъ левги далечъ отъ византийския лагерь. Кръмъ слѣдъ малко прѣмѣстилъ станътъ си по-блиско къмъ Одринъ при входътъ на една полянка, заградена съ височини кждѣто се намиралъ расположень неприятеля. Въ първите 15 дена станали незначителни сблѣсквания, въ които успѣвали

византийцитѣ. Лѣгната жега повлияла алѣ на людите и конетѣ и ако да били жертвите еднакви и въ двата лагера, загубата за българитѣ била по-чувствителна, като по-малобройни. Това дало поводъ, щото византийцитѣ да искатъ отъ императора да стане рѣшително сражение. Михаилъ или отъ страхъ, или пѣкъ очаквалъ сгодно врѣме, не се рѣшавалъ да открие битката. Той мислилъ може би да съсипе българитѣ съ малки сблъсквания. Войнствениятъ Иоанъ Аплаки, прѣводителя на македонскиятъ тагми, искалъ сѫщо да се даде рѣшително сражение, като казалъ: „ако на българитѣ спомогнаха нѣколко пѫти горитѣ, тѣснините и мачио-проходимите мѣста, тукъ имаме вече равно поле, което обѣщава побѣда само на истинската храбростъ. Азъ пъrvъ ще търгна и този мечъ ще отвори пѫтя на побѣдата. Трѣбва ли да се боимъ отъ неприятеля, който има десетъ пѫти по-малко войска отъ настѣ“? Византийската войска заплашвала императорътъ даже, че ще напусне лагеря и ще мине на Кръмова страна, ако той се бави още. На 22 юни Михаилъ, като се исплашилъ отъ тѣзи думи, далъ заповѣдъ да се отворатъ вратата на лагера и да сеpareдатъ войските за бой. Като видѣлъ Кръмъ приготовленията на неприятеля и той разпоредилъ войските си на срѣща. Както императорътъ, тѣй и българския вождъ държалъ насырдителни рѣчи прѣдъ войнициците си. Неприятеля ималъ много людие, нѣ малко войници. Българитѣ, ако и малко, нѣ били увѣрени въ своите сили и вече отъ опитъ знаели силата на византийските войски. Михаилъ далъ сигналъ за бой; екнали гласоветъ на трѣбите и Аплакисъ пъrvъ се спусналъ съ тракийските и македонските полкове. Византийцитѣ се биели геройски и испърво изглеждало, че ще прѣдолѣятъ надъ българитѣ. Кръмъ лично въсѣдналъ коня си, тичалъ на дѣсно и лѣво, командувалъ и насырдчавалъ заслабналите редове. Иоанъ Аплакисъ падналъ убитъ и войската му се расцѣлѣла. Тогава и азиатските полкове начело на своя стратегъ Лъва отстѫпили бѣгомъ. Кръмъ помислилъ испърво, че това е военна тактика отъ страна на неприятеля, нѣ като се увѣрилъ, че той дѣйствително бѣга, далъ заповѣдъ да го прѣследватъ. Българитѣ съвѣршенно окуражени, съ гърмогласни викове полѣтели върху неприятеля и станали господари на пълна побѣда. Лѣтописците съобщаватъ, че наднали убити много християнски войници, нѣ не

и малко военачалници, между които и магистра Михаилъ. Императорът се спаси съ бъгство въ Аркадиополъ (сега Мюле Бургазъ). Оттамъ той заминалъ за Цариградъ, като оставилъ азиятския пълководецъ Лъва да пръвътствува по-нататъкъ на българските нахлувания и грабежи въ Тракия. Тогава византийските войски избрали за императоръ Лъва и заставили слабодушния Михаилъ да се откаже отъ пръстола.

Шестъ дни следъ коронасването на Лъва (на 17 юли) Кръмъ се опътилъ къмъ Цариградъ, като оставилъ брата си Цока да обсаджа Одринъ. (Въ каменния надпис се нарича Цико, а въ менологията Цокость). Той пристигналъ почти безъ да срещне съпротивление до величествените цариградски стъни и се разположилъ тамъ „като новъ Сенахерибъ“. Ето буквально какви подробни съведения ни донася върху туй византийски лътописецъ Симеонъ Магистъръ.

„Отъ дните на безбожния Лъва, додоха българите до портата безъ нѣкой да ги срещне или да имъ попрѣчи, и като направи Кръмъ жертва по своя обичай вънъ отъ златните врати, принесе въ жертва човѣци и много животни; и като си намокри краката на морското крайбрѣжие, се оми и попрѣска своята войска, която го поздрави и прѣмина по срѣдъ наложниците си, които му се покланяха и го прославяха. Тѣзи нѣща гледаха всички отъ стѣните и не се осмѣли никои да му попрѣчи или да хвърли срѣщу му копие. И като направи всичко по волята си и желанието, обсади града и заповѣда да ископаятъ ровъ (отъ залива до Пропонтида и го обградиха съ плетъ); и следъ като изминаха нѣколко дена и опустошиха външната част отъ града, испрати да иска данъкъ: злато, множество облѣкла (копринени и златообшити) и едно количество моми. (При туй Кръмъ възсѣдалъ на конъ искалъ да забие копието си въ златните врати, което означавало, че ги завладѣлъ. Императорътъ Лъвъ се съгласиъ да приеме другите условия съ исключение на забождането копието, като нѣщо срамно). И като направи съвѣтъ Лъвъ съ първенците, обади на Кръма: доди до крайбрѣжието съ малцина невооружени и ний ще излѣзвемъ невооружени съ хеландия по море и ще поприкажемъ (върху мира) и каквото ще потърсишъ ще испълнимъ. Върху всичко туй, като се сговориха, прѣзъ нощта изкараха трима въоружени мѫже,

„скриха ги въ стаички . . . вънъ отъ Влахернската порта; като „сѫщеврѣменно имъ дадоха и парола „че като приказваме съ „Кръма, ще направимъ знакъ, който като видите, излѣзте и го „заколете. И на утрѣнъта, като се бѣха явили бѣлгаритѣ на „мѣстото свети Безсрѣбреници, вънъ отъ града, слѣзна Кръмъ „къмъ морето споредъ условието съ други трима: съ своя „логометъ, съ Константина називаемъ Пачика, който отъ много „години бѣ избѣгалъ въ Бѣлгария, и който водеше съ себе „и сина си, роденъ отъ сестрата на Кръма; тѣзи четирма, като „напуснаха войскитѣ си, невъоружени, слѣзнаха до морето споредъ „условието, безъ да знаятъ за засадата. Прочее излѣзнаха отъ „града съ хеландия и желавшитѣ да приказватъ съ Кръма и „като взѣха дума излѣзнаха отъ кораба. Кръмъ слѣзна отъ „коня и сѣдна на земята; а неговия конь държеше синътъ на „Константина Пачика (роденъ отъ сестрата на Кръма), осѣданъ „и заюзданъ. И тѣ като се разговаряха помежду си, единия „отъ града, който се казваше Ексавулъ, даде знакътъ, като „откри главата съ рѣката си. Кръмъ, като го виде, се възмутъ „и се исправи на крака; той имаше готовъ коня, и тѣзи, които „бѣха съ него го повдигнаха и възсѣдна коня. Народътъ отъ „стѣните викаше „побѣди кръста“. Кръмъ започна да бѣга. Тогава излѣзнаха въоруженитѣ отъ стаичкитѣ, подгониха „Кръма, и като отпуснаха подирѣ му стрѣли, казваха, че го „наранили; Кръмъ самъ самичакъ избѣга при войскитѣ си, „а другите трима бидоха уловени отъ тѣзи, които бѣха въ „кораба; логомета биде тутакси закланъ, а Константина и „синътъ му хванаха живи“.

И като стана всичко туй, Кръмъ се разсѣрди и запо-
вѣда на утрѣнъта да изгорятъ и опустошатъ цѣлата мѣстностъ.
И като започнаха да палятъ, изгореха всичките черкви срѣщу
градътъ, които бѣха голѣми и които подновиха Ирина, Ники-
форъ и Михаилъ (императори). Сѫщо и мънастирите и пала-
тите и кѫщите и прѣградията бидоха опустошени. Като
стигнаха до св. Мамантъ, изгореха тамошните палати и цар-
ските спални и почушиха колонитѣ, задигнаха куршумитѣ и
статуите на хиподрома и всичко каквото взеха въ плenъ
искалаха; сѫщо и животните. И, като прѣминаха по крайбрѣ-
жието на Стень и нагорѣ, запалиха всичките емпории и като
задигнаха много плячкѣ, заминаха си. Оттамъ тѣ се отправиха

„надъсно отъ града къмъ истокъ и изгореха външната частъ,
 „отъ Златната порта до Регионъ (сега Кючукъ-Чекмедже). И
 „като стигнаха до Атира (Буюкъ-Чекмедже), изгореха крѣпостта
 „и мостът, който бѣше много ягъ и служеше за удивление.
 „Като додоха до Силиврия опустошиха тамошната крѣпост до
 „основание, а черквитѣ и кѫщитѣ ги изгореха. Подиръ туй
 „опустошиха и крѣпостта Даонъ (28 килм. задъ Силиврия).
 „И като стигнаха до града Хераклея (сега Ески-Ергли), като
 „неможаха да влѣзатъ вътре, запалиха всичкитѣ здания, които
 „се намираха въ пристанището и паоколо града. Подиръ като
 „стигнаха до Родосто опустошиха и това укрѣпление, като из-
 „гореха всичкитѣ жилища и черкви; тамъ тѣ искалаха много народъ.
 „Като додоха до крѣпостта Панионъ (10 килм. на югъ отъ
 „Родосто), намѣриха я защитена отъ много войска и като немо-
 „жаха нищо да сторятъ тамъ, изгореха и опустошиха каквото
 „намѣриха навънъ и се отправиха нагорѣ къмъ крѣпостта
 „Апросъ, уничтожиха и нея заедно съ много други укрѣпления.
 „Отъ тамъ слѣзнаха надолѣ за десетъ дена и се вмѣкнаха
 „въ планината Ганось, кждѣто намѣриха много народъ, който
 „тамъ се криеше и почти всичкия добитъкъ отъ Тракия. Бѣл-
 „гаритѣ искалаха мѫжетѣ, а добитъкътѣ, който бѣше извѣнредно
 „много, закараха въ Бѣлгария заедно съ женитѣ и дѣцата. От-
 „тукъ заминаха за Ексамилъ и слѣзнаха въ Абидосъ и се
 „завѣрнаха нагорѣ по течението на Евросъ (Марица) и опустошиха
 „всичкитѣ укрѣпления малки и голѣми до Одринъ. Тукъ мамѣ-
 „риха, че града се дѣржи още, продължиха обсадата за много
 „дена и като не успѣха нищо съ обсажддането, поставиха
 „стѣноразбитни машини и бомбардираха крѣпостта. Обсаденитѣ
 „притѣснени силно, като нѣмаха надежда за помощъ отъ нѣ-
 „кждѣ и като умираха отъ гладъ, се прѣдадоха. Тѣ взѣха
 „всички въ пленъ (на брой 12 хиляди безъ жени и дѣца)
 „заедно съ покъщнината имъ, и ги прѣселиха въ Бѣлгария
 „оттатъкъ рѣката Дунавъ. (Съ тѣхъ наедно се намиралъ и епи-
 „скопа Мануилъ).

Прѣзъ туй врѣме византийския императоръ Лѣвъ несмѣялъ
 да се опѣлчи срѣщу бѣлгаритѣ. Тогава настѫпила и зи-
 мата; нѣ понеже тя била твърдѣ умѣрена, дала възможностъ
 на Кръма да продължи опустошителнитѣ си походи. „Излѣз-
 „наха бѣлгаритѣ, казва Симеонъ Магистъръ, 30 хиляди

объчени всецъло въ желъзо; и като стигнаха до Аркадиополъ (Люле Бургазъ), минаха рѣката Ригия, застигнаха много народъ и го взеха въ пленъ. Прѣди да прѣкаратъ „плячката и плененитѣ“, валия много дъждъ въ продължение на „осем“ дена, и нарасна водата на рѣката и бликна като море. Българите, като неможаха да минатъ на срѣща, останаха 15 „дена и държаха плененитѣ“. Обадиха тогази на императора Лъвъ да „имъ помогне, нѣ той не се яви, нито излѣзе отъ града, нито пътъ испрати други на помощъ. Като се подобри врѣмето и се намали водата на рѣката, българите накараха пленниците „да отрѣжатъ дървета и да построятъ мостъ и тъй минаха съ плененитѣ“, които достигаха до 50 хиляди паедно съ женитѣ и дѣцата; тѣ взеха всички имъ имотъ . . . товариха го на кола и като прибраха всичките крави, волове и овце, се върнаха въ България“.

Това зимно нападение се счита като прѣдвестие на голъма обсада, която тъкмель Кръмъ да прѣприеме срѣщу Цариградъ. Симеонъ Магистъръ его какво расправя понататъкъ „Прочее сльдъ всичко това се доложи, че Кръмъ набралъ много войска, като повикалъ и аваритѣ и всичките словѣни. При това той приготовлявалъ ордия на различни хелеополи, (обсадни машини, изобретени отъ Димитрия Полиоркита) и огромни кобилици, тризубци и каменомѣтателни машини, желѣзни костенурки, високи стѣли, кълба, топори, лостове и мотики, тарани, пращници, стрѣломѣтателни машини, огнеизхврляющи стрѣли, каменохврляющи машини, скорпиидни (военни машини за хврляние стрѣли и камъни съ пращи). Всички тѣзи машини бѣха прѣдназначени срѣчу защищаване стѣните, за да привземе Цариградъ. Казватъ, че тѣзи машини искалъ да постави на западната страна отъ града сротивъ Влахернската стѣна на мястото, кадѣто биля раненъ (Кръмъ) съ коние; той дѣржалъ готови десетъ хиляди волове, за да прѣнасятъ всичките горѣказани машини, поставени върху петъ хиляди кола, които заповѣдалъ да ги свържатъ съ желѣза. Това като чу (императоръ) Лъвъ, испрати шпиони, отъ които научи истината. Тогазъ събра много народъ и зидари и започна да построява друга стѣна вънъ отъ Влахернската“. Лъвъ въ туй врѣме пратилъ за помощъ и при франкитѣ, като подновилъ отдавна прѣкъснатите сношения между двата двора. Нѣ верѣдъ тѣзи при-

погребения Кръмъ умрълъ скоро постижно на 13 априлъ 814 г. от аспекция. Известието за неговата смърть причинило голяма радост въ Византия. Императорът веднага испратилъ радостна вѣстъ въ провинциите, че му се удало да умъртви съ боядисаный врагъ на империята. Православният писателъ въ такъва лъжа набѣждава свой иконоборецъ императоръ.

Между туй въ нашето минало Кръмъ се явява като първъ прѣобразователъ; той се погрижилъ да уреди дѣлата по правосъдието, което понрѣди се раздавало отъ самия държавенъ глава. Суда ни разказва, че Кръмъ свикалъ българитѣ на събрание и заповѣдалъ, щото за напрѣдъ, никой да не се осъжда и наказва безъ да биде прѣдварително испитанъ, безъ съмнѣние отъ людис, които били натоварени съ подобна мисън, т. е. сѫдии. Не знаемъ да ли сѫднитѣ сѫ се ръководили отъ писмени закони или отъ обичайни, иъ по за вѣрвание е, че тогава обичайното право е било въ сила. Въ въпросите до нашата Борисъ иска му писмени закони по християнския духъ. Ний желаемъ, той писалъ на нашата, да получимъ отъ Васъ свѣтски закони. Отговора е биль: нужнитѣ за това книги ний съ удоволствие бихме Ви ги испратили, ако бихте имали у васъ такъвъ человѣкъ, който би можалъ да Ви ги тълкува. Обаче тѣзи думи сѫ се разгънили подиръ половина вѣкъ приблизително отъ Кръмовото законодателно прѣобразование и тогава се говорило вече за закони писани на латински езикъ, който въ България билъ почти неизвестенъ. Кръмъ, освѣнъ че е билъ политически прѣставителъ на народа си, иъ той се явява и като религиозенъ началникъ, неговъ върховенъ жрецъ. Но-горѣ наведохме известието на писателите, какъ Кръмъ, прѣди да обяви обсадата на Цариградъ, принесълъ жертва на боговете и пр... Значи, той като върховенъ жрецъ, трѣбвало да изврши известна церемония. Шо се отнася до женитѣ, които отъ византийските писатели се наричатъ негови наложници, то ний сме на мнѣніе, че тѣхъ трѣбва да считаме служителки на религиознитѣ церемонии, защото при тая процесия, тѣ прославлявали върховния жрецъ. При туй трѣбва да забѣлѣжимъ, че Теофанъ, като съвремененъ писателъ, не говори за человѣчески жертвоприношения, а ги нарича просто нечисти. Така щото известието на Симеона Магистра остава си единично.

Други свѣдения за жертвоприношения, извѣршени отъ вър-

ховния жрецъ, намираме и въ житието на св. Петнадесет Тивериополски. Въ той разказъ се споменува Омъртагъ, като български понтифексъ максимусъ. Жизнеописателятъ пише: „При раздѣлата „на пленниците Кинамъ се падналъ на Омвритага, сина на „Крува. Той билъ обикнатъ отъ своя господарь и отъ всички „други, тъй като безспорно прѣвъсхождалъ всичките; само едно „ги насърбявало, че той се отличавалъ отъ тѣхъ по религията. Затова варваринъ употребилъ всичките старания, „да го отложи отъ Христа. За пръвъ пътъ той испиталъ „неговата вѣра по слѣдния начинъ: *слѣдъ като извѣшилъ „едно блѣскаво жертвоприношение и приготвилъ при това „раскошъ обѣдъ, той заповѣдалъ на благородния Кинамъ да „сѣдне заедно и да обѣдава съ другите началници.* Нъ „той, наученъ отъ Павла или по-справедливо, като приемлялъ, „че у Христа нѣма нищо общо съ *Велгара* (требва тъй да „се наричало вишето българско божество), и че на вѣрвавшиятъ въ Христа не е възможно да пиятъ чаша Господня и „чаша бѣсовска, отхвѣрлилъ прѣдложението да обѣдава съ тѣхъ „наедно“. Отъ той разказъ узнаваме още и за влиянието, което придобили постепенно видните цленници между вишето българско болярство. Кинамъ съ своите умствени способности успѣлъ да биде поканенъ на обѣдъ заедно съ другите български началници.

Между туй Крѣмъ въ историята ни личи и като пръвъ реорганизаторъ на войската. Отъ разказите на Суида и Симеона Магистра се вижда, че той се загрижилъ и за прѣвъоръжаванието на българската военна сила съ най-усъвършенствуваниетъ оръжия, щитове и шлемове и пр., които сѫ били въ употребление по онуй време и между византийската армия. Воените сполучки му дали възможност да отнеме най-доброто византийско оръжие и да го връчи на своите воиници. При туй писателите ни говорятъ, че тогава тридесетъ хилядна българска конница била облѣчена отъ глава до пети въ желѣзна дрѣха, така нарѣченѣ *„олосидири“* пандзирлии. Многочисленните обсадни машини, които по горѣ избраихме по име, натоварени на 5000 кола, и които сѫ съставлявали тогава тъй да се каже българската артилерия, доказватъ, какъ работниците въ България, ръководени безсъмѣнѣние отъ византийски механици, се намирали въ трѣскава дѣятелностъ. А този фактъ е ясно свидѣтелство за

развитието на веществената култура въ България, дъто е взело живо участие и преселваното византийско население, което тъй лакомо бивало пленявано отъ българите заедно съ всичката имъ покъщнина, за да могатъ да бждатъ полезни жители въ новото отечество. Въ този случай не тръбва да се мисли, че сърдцето на Кръма е било по жестоко отъ съвременните нему византийски императори, жестокостта на които нездоволявала и военначалиците и войниците му, та тъй драговолно дезертирали при българите. Кръмъ действувалъ като варваринъ, следъ като императорът Лъвъ се опиталъ въроломно да се отърве отъ своя врагъ. Онова неокачествимо поведение на императорът, което не може да се оправдае чито отъ тогавашните обичаи, чито пъкъ отъ тогавашното понятие за отъщението, пръдзивкало Кръма да опустоши тъй яросно цѣла Тракия. Значи, ожесточението било пръдзикано отъ самите византийци, чийто писатели несправедливо го кичатъ съ епитета варваринъ. Не тръбва да се забравя, че законодателството на Кръма не било по-строго отъ онова, което тогава функционирало въ Византия. Освѣнъ туй Кръмъ се явява и като любителъ на изящни прѣдмети. Лъвъ Граматикъ пише, че той задигналъ мѣдния лъвъ отъ хиподрома, заедно съ мечката и драконътъ отъ водоема и други изящни мраморни статуи, когато опустошавалъ околността на Цариградъ. Кръмъ заповѣдалъ да ги натоварятъ на кола и прѣвозатъ въ България; те били прѣдназначени да украсатъ палатите му.

Отъ всичко изложено до тукъ се вижда, че прѣзъ врѣмето на Кръма, България била поставена вече на трайни основи, които ѝ обѣщавали дълготраенъ животъ и културенъ напрѣдъкъ. Кръмъ съ сполучливѣ си военни прѣприятия повдигналъ и репутацията на властувавшия родъ прѣдъ очите на останалите вляителни български родове; а съ това се създала крѣпка династия, която турила край на прѣднините опасни династически распри. Съ увеличаванието пъкъ числото на пленниците съ християнска вѣра, които бивали тъй често откарвани въ българските земи на постоянно мѣстожителство, порастналъ броя на християните и се усилила материалната култура. Кръмъ не е билъ гонителъ на християните, както твърдятъ мнозина отъ нашите и чуждестранните изслѣдователи. Подобни извѣстия поне не се срѣщатъ въ лѣтописите.

Гонението се подкачва малко по късно, когато влиянието на християнството захванало да се чувствува въ обществения и държавен строй.

Такъва замогнала държава наследилъ — споредъ пролозитъ и менологията на императора Василии Българоубиеца — Цокъ или Цико (въ камениния надписъ), братът на Кръма. Въ менологията стои: „*Приемъ же власть Българскыи Цокъ безбожныи; а въ пролога четемъ: Круму же злъ животъ извергшу, Дукумъ началие прідатъ, и тому такоже страсти оумершу Диценъ воевода бысть над' Болгары суровъ и бесчеловѣченъ*“. Обаче някои изследователи не желаятъ да признаятъ, че горните личности съ могли да бъдатъ ханове на българите. Нъ доводитъ имъ съ слаби, защото си служатъ съ свидѣтелства отъ много по късно време. Но отношение прѣслѣдането на християнитъ авторитъ на тѣзи религиозни извѣстия съ сравнително по компетентни, тъй като тѣ се интересували да знаятъ точно, въ чие именно царуване пострадали християнитъ. Цоко, братът на Кръма, който обсаждалъ, като военначалникъ гр. Одринъ, ималъ е право по българския обычай да наследи прѣстола. Прѣзъ владичеството на тие ханове войната съ Византия се продължавала съ същата почти жестокостъ, както и по прѣди, иъ успѣха измѣниль на българитъ. При туй императорътъ Лъвъ Арменинъ, като узурпаторъ, уредилъ вече династическия въпросъ и можалъ да събере войски отъ Азия и Европа и да ги противопостави срѣщу българските нападания. Войските стигнали близо до Месемврия. Въ сражението надвили българите и когато безъ редъ съ се спустнали да прѣслѣдватъ неприятеля, императора Лъвъ съ отборъ войници нападналь ги направо и ги разбиль. Някои писатели описватъ другояче тази битка. Тѣ каззватъ, че Лъвъ укрѣпилъ лагера си при Месемврия и слѣдъ маловажно сблъскване отстѫпилъ съ една част отъ войските. Това видѣли българите и помислили, че той бѣга отъ страхъ, иъ Лъвъ се скрилъ задъ нѣкакъвъ лѣсистъ хълмъ и обадилъ намѣренietо си само на нѣколцина най-вѣрни военначалници, че ще нападне прѣзъ нощта на българския лагерь. При туй назначилъ врѣмето и казалъ на своите какъвъ знакъ ще употреби при самото нападение, за да послѣда и отъ тѣхна страна сѫщото. Българите отъ радостъ се приѣдали на пиянство като мислили, че на утрѣнъта ще завладѣятъ

византийски лагеръ. Нъ въ действителност прѣзъ нощта били нападнати отъ императора и съвршено разбити. Едва мъ съ бѣство успѣлъ да се спаси самия български ханъ. Подиръ това поражение билъ сключенъ тридесетъ годишенъ миръ съ Византия. Условията му не ни сѫ известни. Нъ византийските писатели ни съобщаватъ за начинътъ на сключването договора. Българитѣ се заклѣли, че нѣма да наруша мирътъ, като поставили ржѣтѣ върху символитѣ на християнската вѣра, т. е. кръстъ и евангелие, а византийскиятъ императоръ се заклѣлъ по български обичай, именно като излѣлъ вода отъ каната на земята и като държелъ въ ржѣтѣ си троенъ ремъкъ, прѣобърналъ конски сѣда и издигналъ високо сѣно и миналь отгорѣ му, като призовавалъ кучетата отмѣстители въ случай на прѣстижаване клѣтвата. Българитѣ се клѣли и на гола сабя и подиръ сѫ изсичали кучетата. Подобенъ обичай за давание клѣтва по късно се срѣща и у куманитѣ, които сѫщо сѫ били отъ тюркско произходене. Тѣ сѫ се разрѣзвали и сетиѣши отъ кръвта си взаимно съ договарящите, подиръ разсичали кучетата съ мечъ и произнасили думитѣ: тѣй да бѫде разсѣченъ и народътъ, който ще наруши клѣтвата. Едни отъ писателите отнасятъ тоя миръ като сключенъ въ времето на прѣдишнитѣ владѣтели на България, а други го приписватъ на Кръмовия синъ Омътага. Между туй твърдъ интересенъ паметникъ се откри въ Сулейманій на Сатма-чешме. Той камененъ надникъ представлява договоръ, който, споредъ нѣкои признания, може да се приеме, че е сключенъ прѣзъ IX вѣкъ. Така на примѣръ знае се, че въ Крумово време опититѣ да се сключи нѣкакъвъ договоръ съ Византия останали безпослѣдствие, и понеже прѣзъ Кардама укрѣпленето Маркелъ е служило като погранично място, а въ той договоръ се споменуватъ мѣстности, които лежатъ много по на югъ отъ това византийско укрѣпление, то може да се вѣрва, че договоръ е билъ сключенъ подиръ военнитѣ успехи на Кръма, т. е. слѣдъ завземанието на обширни земи въ Тракия. Обаче не трѣбва да забравяме, че Кръмовитѣ походи не носили винаги характеръ завладѣтеленъ, а повече грабеженъ. Българитѣ не сѫ притежавали още такъвъ културна и моратна сила, която да имъ позволява да останатъ господари на завзиманиетѣ отъ тѣхъ крѣости въ империята. Тѣ трѣбала да ги отстъпватъ пакъ на Византия, която настоятелно изисквала да остане владѣтелка

на тракийската си тема. Имало е нужда отъ силни гарнизони, които да чуватъ завладяваниетъ укрепления; при туй българите не могли да противостоятъ сръщу византийското обсадно искуство, както въ много случаи и византийските крѣости не сѫ оставали не привикнати за българите.

Въ този договоръ се говори за опредѣляване на граници (ортосия). Двѣ названия на мястности могатъ да се четатъ ясно, Костантиния и Макроливада. Първото иѣкои идентифициратъ съ Костенецъ-баня, а други го тѣрсятъ 40 60 килом. отъ Вероя (Стара-Загора) къмъ юго западъ близо до Харманли, между Пловдивъ и Одринъ. Послѣдното иѣнение се вижда да е по вѣрно. Мѣстността Мокроливада или дѣлга лива да тѣрсятъ при сегашното Узунджова, което е прѣведено на турски и означава дѣлго поле, на пътя отъ Одринъ за Пловдивъ. Тамъ става дума и за трета мястностъ, която не се чете ясно, иѣ се прѣполага, че е Агатоники. Тя се поставя на сѣверо-западъ отъ Одринъ и се смята, че е сѫщата съ епископската катедра Агатоники, която се намирала подъ църковното вѣдомство на одринския митрополитъ. Всички тѣзи мяста се намиратъ на юго-западъ отъ старо-българския пограниченъ ровъ, ясни слѣди на който личатъ и днесъ, начиная отъ Бургаския заливъ до Саадж-дере близо при Т.-Сейменъ. Обаче иѣчно може да се каже дали тоя окопъ билъ прокаранъ по туй врѣме, когато българите настоятелно изисквали отъ Византия точното опредѣление на пограничните пунктове. (Подобно иѣщо желаетъ и Крѣмъ, когато испратиъ Драгомира въ Цариградъ да сключи миръ. Друго лице отъ словѣнско происхождение не се споменува у писателитѣ, което да взимало участие до туй врѣме въ уредбата на старо-българското ханство Теофанъ говори, че Крѣмъ угощавалъ само словѣнските архонти. Всички други лица, които боравили съ иѣкаква длѣжностъ въ дѣржавата сѫ отъ българско потекло). При туй въ този камененъ надписъ продължаватъ още ясно да се различаватъ словѣни, подчинени на византийската империя и словѣни навѣрно поданици на българите. И като вземемъ въ внимание, че и византийските писатели прѣъ първите децении отъ IX вѣкъ ясно различаватъ словѣните отъ българите, то едва ли ще може да се допусне сѫществуванието на значително асимилиране на българския елементъ съ словѣнския, както иѣкои напослѣдъ

съ се исказали въ полза на такъва мисъль, и че ужъ на сло-
вните било отстъпено пълно участие и влияние въ държав-
ния строй, което застрашавало интересите на болярите отъ
българско потекло, та послѣдните съ се опълчили съ всички
сили срѣщу распространението на християнството, което ужъ
лишавало българските боляри отъ важното значение, което тѣ
съ заемали въ държавата, като отдѣлно съсловие. На всичко
туй може да се гледа като на чисто прѣдоложение, неподкреп-
лено съ никакъвъ доводъ, защото нѣма свѣдения, съ чиято
помощь щѣхме може би да си разяснимъ тѣзи тѣмни въпроси
отъ миналото ни.

Освѣнъ туй въ Сулейманкайоския надписъ става дума и
за размѣнянието на заробенитѣ християни, съ титли тур-
мархи, снатарии и комити и пр. и то човѣкъ за човѣка. Този фактъ е интересенъ, че ни донася извѣстие за омѣж-
ване вече на характера на българите, които отъ византийските
пишатели туй често се титулиратъ съ името варвари, жестоки,
нечисти, груби и пр. Отъ тоя надписъ излиза, че писателите
отъ неприятелския лагеръ отъ злоба съ ругаели българите,
които вече размѣнявали робето, „психинъ анти психисъ“ почти
туй, както ставало размѣнение между по културните народи.

Около 820 год. се явява вече Омъртагъ, синътъ на
Кръма, като прѣставител на българското ханство. Въ много-
бройнитѣ каменни надписи отъ негово врѣме той се нарича
„*жалик изиги, (öweghü ёвёгю) Омиртагъ*, или Омуртагъ канъ, или
Омиртагъ. Нѣкои византийски писатели го именуватъ Мортагонъ
и Омиртагъ. Измѣнението на гласния звукъ *o, u и i* доказва,
че въ основата е лежалъ такъвъ звукъ, който съ иностраница
азбука неможелъ да се означи точно. На туй основание ний
приехме тѣмния звукъ, който се означава съ *з* и който заема
срѣдно място между горните звукове. Думата ёвёгю на кумански (туркско наречие) означава „*славенъ, великъ*“, затова
и на думата *изиги*, съхранена съ гръцко писмо, нѣкои приписватъ
сѫщото значение. Великия ханъ Омъртагъ, инициаторъ
на помощь отъ византийския императоръ Михаила II срѣщу пълководецъ Тома, се явилъ като неговъ съюзникъ съ многочислена
войска прѣдъ цариградските стѣни (823 г.) Нѣ императоръ, ис-
пращенъ отъ драговолното появяване на българския славенъ
ханъ, да не би послѣдния да крие нѣкакви зли замисли про-

тивъ столицата, не се рѣшилъ да му отвори вратата. Тогазъ българския ханъ се расположилъ на лагеръ около Цариградъ и подиръ нѣколко дни разбиялъ пълководеца Тома който се отправилъ срѣщу него. Съ богата плячка и пленици Омъртагъ се върналъ въ България неизвестно защо. Тази българска побѣда, намесена на буотовникъ Тома спасила причина да се снеме понататъшната обсада на Цариградъ.

До като българитѣ съ Византия се^{нам}прали въ миръ, скоро подиръ тѣзи събития намираме нарушеніи мирните отношения между тѣхъ и франкитѣ къмъ съверозападъ. Не подлежи на никакво съмѣшне, че прѣзъ туй врѣме българскитѣ владѣния сѫ се простирали далечъ на съсеръ отъ Дунава. Още при Кръма въ състава на българското ханство сѫ влизали днепрскитѣ влашки земи, юго-источно Маджарско съ Банатъ и Трансильвания. Така щото съверозападната граница на оттатъкъ дунавскитѣ български земи имаме основание да я тѣрсимъ по рѣка Тиса; тя може би се завършила тамъ, кѫдето сѫ се простирали земитѣ на франкитѣ и моравцитѣ. Новодѣ за да се почпать неприятелски дѣйствия съ франкитѣ сѫ дали словѣнските племена, бодричи, кучени и тиакици, които сѫ се откъснали отъ българитѣ и признали върховната властъ на франкитѣ. Прѣпирни между българитѣ и франкитѣ се захващали относително пограничните мѣста. Българитѣ настоеятелно изисквали точното опредѣление на границите. Омъртагъ е испратилъ пратеници въ дворътъ на императора Людвика Благочестиви съ цѣль да (уредятъ пограничния споръ съ франкитѣ, иъ въпроса не е билъ завършенъ по миренъ ижътъ, защото по известията на франкските хронисти българскитѣ войски малко подиръ туй прѣминали рѣката Драва, опустошили страната, изгонили управителите и назначили свои началици върху подчиненитѣ словѣни въ цѣла Панония. Императоръ Людвикъ, като се научилъ за туй нахлуваніе на българитѣ, испратилъ синътъ си Людвика съ иногочислена войска, който види се успѣлъ отчасти да изгони началиците; иъ горѣма работа не извѣршилъ, тѣй като прѣзъ слѣдните години пакъ намирами български войски да нахлуватъ и ограбватъ градове, расположени оттатъкъ р. Драва. Българското владѣчество не траяло дълго въ оттатъшните земи. Иъ Срѣмъ въ жгълътъ между устията на Сава и Драва останалъ подъ властта

на българитѣ до 1018 г.; също и источна Унгария до доходнието на маджаритѣ.

Между туй не ни е съвършенно ясно докудѣ се протягали българскитѣ заддунавски владѣния въ това време по съвероизточната посока. Има основания, които ни даватъ право да твърдимъ, че по-голямата част отъ молдавските земи, както и Бесарабия, която е била и старо жилище на българитѣ прѣди да се прѣмѣсти една част отъ тѣхъ въ Мизия, сѫ се намирали вътре въ пределите на българското ханство. Отъ каменния надписъ, намѣренъ въ Провадия, се научаваме, че българитѣ прѣзъ управлението на славния ханъ Омъртага, сѫ предприели походъ и къмъ рѣката Днѣпъръ, въ която се билъ удавилъ *копъзътъ* Окоре . . отъ родътъ Чакагаръ, който, принадлежелъ на ханската военна дружина. Относително външността срѣщу кого е било отправено това военно пред приятие, ижно може да се каже ишо опредѣлено. Единъ даже се исказа, че походътъ билъ предриетъ противъ маджаритѣ, които ужъ тогава сѫ били вече съсѣди къмъ Днѣпъръ съ балгаритѣ. Нъ той самъ признава, че „ни не имаме никакви извѣстия, които да ни говорятъ за нахлуванията на маджаритѣ къмъ съвероизточните граници на българитѣ“. Обаче като вземемъ въ внимание извѣстията на византийските писатели, че словѣнските племена оттатъкъ Дунава още съ аваритѣ на югоизтокъ сѫ безпокойли мизийските владѣния на Византия, която искала отъ аваритѣ свободенъ пропускъ на Дунава срѣщу тѣхъ и че иѣкои отъ словѣнските племена продължавали да живѣятъ още около р. Днѣпъръ и по ижно, то предположимъ да мислимъ, че този походъ на българитѣ може да е билъ отправенъ именно срѣщу тѣхъ, ако и да не сѫ образували тѣ отдѣлна силна държава. За маджаритѣ съвременните писатели не говорятъ, че сѫ били настанени по тѣзи мѣстности. Само иѣкои отъ покрайнините споменуватъ за тѣхъ, когато вече маджаритѣ въ действителностъ се бѣхъ появили тамъ. Масуди пише, че българитѣ нападали на хазаритѣ. Изобщо такива догадки сѫ лишени отъ научно значение.

Нъ, че подиръ иѣколко години българитѣ сѫ владѣели земите далечъ къмъ Карпатските планини, не подлежи на никакво съмѣнение; само ни остава тѣмно дали тѣзи мѣста не сѫ били покорени още отъ Кръма, който къмъ свойте владѣния присъедини обширни аварски земи оттатъкъ Дунава.

Въ същите франкски анали се разказва, какът отъ историята на Франция било изпроверено едно посланство въ България да моли хана, да не пръвнасятъ соль изъ България въ Велико-Моравия. А понеже на Балканския полуостровъ не съ имало други солни майдани, освѣтилъ тъзи при Ока-Римникъ, които и тога съществуватъ въ Владъкъ и тъй като чръзъ дакийските надписи е доказано че още римляните съже експлоатирали дакийските солни рудници и возили соль по р. Марошъ на заливъ доскъщъ тъй както е ставало и по сетнѣ въ сръдните вѣкове и както е още днесъ, то нѣма съмѣнение, че съменената извѣстие потвърждава съществуванието на дакийска България. Това свѣдѣние има важност и въ економическо отношение, защото се научаваме, че България тогава се ползвала и отъ минерални богатства, които имали значение, както за държавните приходи тъй и за домашното стопанство на съсѣдите та било изпратено посолство въ ханския им. дворъ.

Любочитно извѣстие, което се отнася до вътръшния живот на българския дворъ ни донася и надписътъ върху червената сиенитна колона, зачувана въ черквата св. Четирдесетъ мъченици въ Търново. Тамъ се расправи, че великиятъ ханъ Омъртагъ е построилъ около Дунава нѣкакъвъ прѣславенъ домъ, и посрѣдата на той и стария си домъ (безъ съмѣнение при развалините на с. Абоба), той създадъ великолѣпна тумба (граница), където останатъ да живѣе пакъ въ стария си палатъ. Възъ основа на това извѣстие отъ каменния надписъ нѣкои изслѣдователи допуснаха, че ужъ прѣвъ управлението на Омъртага е била прѣмѣстена старата българска столица къмъ Дунава по нѣкакви си ужъ политически съображения. Ний видохме, че и Кръмъ иматъ и друга авлия (палатъ) на 60-70 километри навхѣтъ отъ тракийската граница, който палатъ билъ опустошенъ отъ византийски императоръ Никифоръ, при нападаването на последния въ България. Твърдѣ естествено е, че и Омъртагъ да е построилъ другъ частенъ палатъ нѣкѫде на Дунава, иъ подобно извѣстие исключва всѣкакъвъ опитъ да твърдимъ, че той непрѣменно промѣнилъ столицата си, наследена отъ своя баща чично и дѣди, толкозъ повече, че и въ надписъ изрично се казва, какво той останалъ да живѣе въ стария си домъ. (Не е вѣрно, сѫщо че Кръмъ трѣвало да се счита за родоначалникъ на нова българска династия, както единъ нашъ

69

нискачъ се е изразилъ. По този въпросъ не съществуватъ абсолютно никакви данни; така щото на тази мисъл може да се гледа като на чиста измислица, която си остава за съмътка на съчинителя ѝ).

Прѣзъ управлението на Омъртага се подкачило и гонение на християните въ България. То е било въведено отдавна въ България. За распространението на християнството въ Дардания и Мизия прѣзъ Адриановото царуване се намиратъ интересни свѣдения въ житието на св. Лавра и Флора; този паметникъ се намира въ Ватиканската библиотека на пергаментъ ръкописъ подъ № 1671. Житието не е издадено, та за това изследователите не сѫ имали до сега възможност да се ползватъ отъ него. Прѣзъ това гонение исклани сѫ били множество християни, между които се намиралъ и одринскиятъ епископъ Мануилъ, който билъ плененъ отъ Кръма, при привземанието на гр. Одринъ и закаранъ въ България. Паметта на тѣзи пострадали християни отъ българите православната черква имъ отбѣлѣзала на 22 Януарий; по тази случај се съставили и пролози. Въ извѣстната пъкъ мишелогия, написана по заповѣдъ на византийския императоръ Василий Българоубиеца, ето буквально какво ни се съобщава по случай прѣследванието на християните въ България.

„Подвигъ на св. Мануила, Георгия, Лъва и на закланитѣ съ тѣхъ наедно отъ безбожниците българи . . .

„Въ царуванието на Лъва Арменинъ, Кръмъ, вождътъ на „българите“, като се опрѣди съ много войска срѣщу Одринъ въ „Тракия“, го привѣзъ по воененъ законъ. Съ града заедно той „взе въ пленъ и светѣйшия епископъ Мануила и испърво като „му отрѣза ръцѣтъ отъ рамената, сетиѣ го прѣсполови съ „сабята и го исхвърли като лещъ на звѣроветъ. Зарадъ грѣхътъ той биде ослѣпенъ, намразенъ отъ своя народъ и удушенъ съ вѫжета.“

„Като наследи властва на българите Цокъ пай-безбожни, изведе всичките затворници християни, стратеги, пресвитери, дякони и миряни (свѣтски лица) и ги застави да се „отрѣкатъ отъ християнството, защото българите не бѫха „христиани. А тѣ като не склониха, едини обезглави, а други, като истезава различно и безмилостно, ги изби“.

Въ това известие, се казва, че Кръмъ при привзиманието на Одринъ убият епископа Мануил (види се, той продължава да избива видни византийски членници, за отмъщение срещу поддата постъпка предорията отъ византийския императоръ Йоанъ); а останалите членници били затворени въ България. Нъ Кръмовиз наследникъ Цокъ, за когото казахме, че е билъ неговъ братъ (въ надеждъ не е сънършено ясно дали душата *брата* се отнася къмъ Цока), извѣлъ членници въ отъ затвора и се опиталъ да ги принуди да се откажатъ отъ християнството. А понеже членничеството прѣдолъло, въпреки предорията на мачения, Цокъ заповѣдалъ да ги избиятъ.Що се каже, че съставителъ на туй съобщение съ религиозенъ характеръ различава избиване на християни отъ Кръма, още да упражнилъ гонение, а просто отмъщение, отъ прѣдаване на християни при наследникъ му Цока, който съ мачения искаше да ги застави да се откажатъ отъ християнството. Тези работи не сѫ ги различили нѣкои наши писатели, такъ че тукъ нигрѣшно съобщаватъ, че още при Кръма ужъ се започнато религиозно гонение противъ християнитѣ въ българското ханство.

На миниологията на Василъ Българоубиеца горѣнаведения говори о придружени и съ една черковна византийска живописъ. Картината представя какъ трима български войници избиватъ двадесетъ души християни. Тя е повече важна за насъ, че илъ покърчевана формата на костюмите отъ нашите стари български войници. Миниатурите ни посочватъ още и на раннинето материјлната култура по туй връме въ България.

Общуклото на оия войникъ, който се намира отъ лѣвата страна со състои отъ калпакъ, кожухъ съ тѣсни ръкави, черни римъ отъ дебела кожа, украсенъ съ металически жълти кръгли плочици и тѣсни панталони. Кожуха е закопчанъ на гърдите; поясъ сподлосини закопчалки кичатъ гръденния кошъ, подобно на старите руски костюми, безсъмнѣнне заети отъ татарите. По краищата на кожуха, около шията и полите висятъ пропълження отъ черна козина. Ремъкътъ е украсенъ съ жълти металически плочици и на него е окаченъ ножъ въ ножница, ръбъ и кожена кесийка, въ която се намирало огнилото и най-найбогодимите принадлежности отъ ежедневния начинъ на българскии войници въ мирно връме. Костюма се вижда ясно на

картината, която представлява копие отъ оригиналната, която се намира въ *Monasterio Crypte Forrateae* недалечъ отъ гр. Римъ.

Надъсно отъ описания образъ е изобразенъ пакъ български войникъ, облъченъ въ закопчанъ кожухъ, който е украсенъ съ нашити цвѣти; всѣко едно отъ тѣхъ е поставено въ вътрѣнността на концентрични кръгове, които до толкова сѫ големи, щото два само испълняватъ пространството отъ шията до половината. Ръкавите тъй сѫщо сѫ покичени съ кръгове, въ центъра на които се намиратъ цвѣти. Този костюмъ е много напомнящ и, като имаме предъ видъ известието на лексикографа Суида, който каза, какво българитѣ, като видѣли красотата аварско облъкло, до толкова сѫ се влюбили въ него, че го приели за свое, то сме напълно убедени, че този орнаментиранъ костюмъ по чисто источенъ вкусъ е именно аварския, който подиръ станалъ достояние на българитѣ. (По-какси кожени горни облъкли съ концентрически кръгове сѫ се приготвлявали преди нѣколко десетки години въ Велешко и Охридско, нѣ сега е изчезнала вече този обичай). Костюма пъкъ на третия образъ, който се намира по срѣдата на картината, е изработенъ съ нашити шестолистни цвѣти. И тримата български войници държатъ въ ръцѣ издигнати голи мечове; тѣ избиватъ дванадесетъ души видни християни. Костюмите въ тази картина, рѣзко се различаватъ отъ онни въ миниатюрите на Ватиканския словѣнски ражкопись на Манасиевата лѣтописъ (1340—60 г.). Тѣлохранителятѣ, който стои на почетна стража предъ Самуиловото тѣло, сложено на смъртния одъръ, е облъченъ въ тѣсна желъзна броня. Обаче иначе може да се вникне дали горните миниатюри сѫ били пригответи веднага подиръ събитието, т. е. избиванието на християните, или пъкъ предъ 967—1025 г. Даже и да приемемъ, че картината е била изработена къмъ края на X или предъ първите години отъ XI вѣкъ, все пакъ можемъ да расчитваме на точностъ, предъ видъ обстоятелството, че тогавашните византийски живописци, вслѣдствие близките сношения съ българитѣ, както и честите непрѣкъснати воини помежду тѣхъ, сѫ могли да иматъ предъ очи облъклатата на неприятелските войници, които се намирали въ достатъчно количество и лепени въ Цариградъ. При туй като вземемъ въ съображение, че измѣнението на облъклото между всѣки народъ се движибавно, а особено пъкъ тогава, когато

още между българите материалната култура не цървела, то можеше съ положителност да твърдимъ, че тукъ имаме работа съ същинските костюми на Кръмовитъ и Омъртагови воинци. Писателят Ибрахимъ-ибнъ Якубъ, който срещналъ български пратеници въ крѣпостта Мерзебургъ при Отон I пише: „Тъ несъха тѣсни облѣкла и се опасваха съ дълги пояси, на които имаме окачени, кончета отъ злато и сребро“. Широките гащи (шалкари), за които става дума въ въпросите отъ Борис до папата, трѣбва да сѫ служили като облѣкло на народа. Въ 1326 г. значи, иконично нѣкое по-късно, писателят Никифоръ Григоръ видѣлъ при Струмица български стражари, облечени въ черно кожено и ежено облѣкло, въоръжени съ копия и съкири. Селското облѣкло и Западна България има въ нѣкои отношения и до днесъ съществува съ горбоцанитѣ кожуси, колани и панталони.

Между туй не ни е известно нищо за отношенията на българите по югозападно направление т. е. къмъ земите на македонските словѣни. Византийските писатели следъ Кръмовитъ поражения прѣставатъ да говорятъ за тѣхъ: така щото може да се допусне, че нѣкой земи отъ струмските словѣни още отъ тогаш трѣба да сѫ се присъединили къмъ българското ханство. Живъ споменъ отъ съблѣскването на българите съ франките се доказва и въ единъ камененъ надпис отъ българската епоха. Но, него са казана, че Онегабъ (тарканътъ) билъ удавенъ въ рѣката Тиса, безъ съмѣнѣние туй трѣба да е станало прѣзъ походите, които сѫ се водили срѣщу франките заради областта по Драва и Тиса.

Като наследникъ на Омъртага, който е управлявалъ може ли до 881—2 г., се явява по каменниятъ надписи Маламиръ I, живъщия на св. 15 Тивериопопски Мъченици, авторството на които неправилово се приписва на охридския архиепископъ Фотийски, читамъ: „Като умрълъ Омъртагъ, оставилъ прими гиново. Името на най-големия отъ тѣхъ било Енравата, (което се наричалъ и Воинъ) на втория Звинница, а на третии Маламиръ; на послѣдния се наднала властьта на баща имъ. Нивой византийски хронистъ незнае името на хана Маламира. Глухото прѣмълчавание на византийските лѣтописци и наши доказателството за продълженietо на мирнитъ отношения между българите и Византия. Също и съ франките отъношението сѫ били добри. Аналистътъ Saxo (XI

тъкъ) извѣстява, че прѣзъ 632 година български пратеници съ ходили съ подаръци въ дворътъ на императора Людига Благочестиви. Може би тогава тѣ сѫ извѣстявали Миламировото възшествие на ханския прѣстолъ. Относително въпросътъ защо Енравота, най-стария синъ на Омъртага, е билъ лишенъ отъ прѣстолонаследието, единъ нашъ письмъ възъ основа на неправилно разбирание извѣстията. създадъ цѣла басня за вѫтрѣшните работи на държавата. Така той пише: „Естествено е, че главната задача на болѣритѣ е била да отстранятъ всѣка възможностъ за закрѣпата на християнството въ България и за проникването му въ княжеския родъ. Но тѣхнитѣ старания не достигнали цѣльта си. Най-голѣмиятъ синъ на Омъртага, Енравота още при живота на баща си, почналъ да исказва наклончностъ къмъ християнската вѣра, въроятно, подъ влиянието на Крумовия плѣнникъ Кинама, който се е ползвувалъ, както е извѣстно, отъ расположението на Омъртага и другитѣ боляри. Разбира се болѣритѣ не сѫ могли да бждатъ, доволни отъ направлението на Енравота и може би, още когато е билъ живъ Омъртагъ сѫ принудили послѣдния да го лиши отъ наследство и да назначи за свой приемникъ най-малкия си синъ Маломира, когото болѣритѣ не се забавили да хванятъ въ ръцѣ и да го направятъ свое оръдие“. Горѣнаведеното разсаждение е искаzano на основание извѣстието въ житието на св. 15 Тивер. Мъченици, дѣто се казва, че пленикътъ Кинамъ успѣлъ да покръсти най-голѣмия синъ на ханътъ Омъртага. Обаче нашия авторъ не звелъ въ внимание, че Кинамъ запозналъ Енравота съ християнството и го покрѣстилъ слѣдъ Миламировото въскачване на прѣстола; тѣй че нѣмало причина Енравота да изгуби прѣстола заради нѣкакво ужъ съчувствие къмъ християнството. Кинамъ е билъ затворенъ въ тѣнница до смъртъта на Омъртага и прѣзъ първото врѣме отъ Маломировото управление, та не е можалъ да запознае съ христианството Енравота до въскачването на Маломира. Енравота, споредъ житието поискалъ Кинама отъ брата си Маломира слѣдъ смъртъта на Омъртага, когато Маломиръ вече заемашъ ханския прѣстолъ. Послѣдния извадилъ отъ тѣнницата Кинама, и го испратилъ на брата си. Кинамъ понитанъ отъ Енравота, защо е прѣтъргълъ такива мъчения, отговорилъ, заради вѣрата въ

Христа, която е висшето благо за единъ християнинъ. „Поради това Енравота, съкашъ ли раненъ въ сърдцето съ сладкото копие на любовта къмъ най-сладкия Иисуса, въсприель думите на най-мъдрия Кинама като храна и пламналъ отъ стрѣмление къмъ Христовата вѣра“. Що се касае до прѣстолонаследието въ България прѣзъ ханството, ини не можемъ да се съгласимъ съ твърдението на мнозина, че съществувалъ законъ за избирание само на *първородния*. Напротивъ, има основания да се вѣрва, че и между българите биль въ сила обичай, посетиъ законъ, подобенъ на старословѣнския, щото при изборът на вождъ да не се прѣнебрѣгватъ способните членове отъ родътъ, който държелъ властьта. При това известията въ житието на св. 15 Мъченици придобиватъ значение и за начинътъ на распространението християнството въ ханството и. Нѣкои известия отъ житието сѫ потвърдени съ такива, почерпиани отъ първа рѣка источникъ, именно каменни надписъ отъ врѣмето на Симеона.

Християнството въ България можемъ да отнесемъ къмъ културните заимствования отъ Византия. То е могло да намѣри достъпъ първо между болярите, а подиръ почнало да прониква и помежду масата. Начинътъ на живѣнието на българската аристокрация и сношенията и съ Византия сѫ ги подготвали къмъ него. Най-видните християнски пленници, слѣдъ раздѣлението имъ, сѫ служили като плячка за болярите, на които и сѫ имали възможностъ да влияятъ. Мъжнодопустима е мисълъта, че на българската аристокрация или пѣкъ на строго дисциплинираната военна класа, могло е да влие поробеното ней словѣнско население. Както всѣка културна вещь, която идеала отъ Византия, е била въ състояние да съблазни българската висша класа, тъй и християнството прониквало първо между тѣхъ. Пленникътъ Кинамъ, който бѣ кръстилъ братътъ на Миламира, биль поканенъ отъ Омъртага на гостба заедно съ други боляри. Епископъ Мануилъ, за когото погорѣ стина дума, че биль веднага убитъ още отъ Кръма, споредъ известието на К. Багрянородни, му се удало да покръсти много българи, а не словѣни. „Тукъ (въ Задунавска България казва писателя) въ пленъ като пазеще непоколебимо християнската си вѣра, този чуденъ архиерей и народътъ, който бѣше съ него, обѣрпали мнозина отъ българите въ истинната христова вѣра и на всѣкаждъ прѣскали съмената на християнското учение“.

Освѣнъ споменатото, както и строгото гонение на християнитѣ, друго особено важно събитие незнаемъ да се е случило прѣзъ управлението на хана Маламира. Нѣ каменитѣ надписи отъ врѣмѧта на Омъртага заедно съ ония отъ Маламира ни даватъ цѣни съведенія, за вѫтрѣшната уредба на ханството. Въ единъ отъ тѣхъ се казва че *кав-канитѣ* Избуль построилъ нѣкакъвъ водопроводъ или чешма (анавритонъ) и го подариъ на хана Маламира, който далъ много пажи па българитѣ безъ съмѣнѣние на населението отъ българско потекло, да ядатъ и пиятъ, а па *боляритѣ* и *баганинитѣ* голъми подаръци. Името на кавказа Избула, който билъ виновникъ за построяването на чешмата, заедно съ онова на хана Маламира, се записало върху тая каменна колонка и сѫщеврѣменно сѫ исказани иститѣ благопожелания каквито и за ханътъ, т. е., двамата да се удостоятъ да живѣятъ по сто години. Въ този надписъ важно е, освѣнъ постройката, известието за боляритѣ и баганинитѣ. Боляритѣ сѫ представлявали българската аристокрация. Отъ разказа на Борисовитѣ пратеници до папата, се научаваме че боляритѣ сѫ се наричали *primates*; тѣ сѫ се дѣлили на велики (*maiores* — мегали у Багрянородни) и на срѣдни, т. е. по-долони (*mediocres*). Имало и долна класа *minores*, която сътвѣтствува на простиля народъ. Шестътъ *велики* боляри, може би сѫ били представители на отдѣлните племена, които влѣзли въ състава на ханството. Тѣ сѫ заемали слѣдъ ханътъ висшата власть въ държавата. Въ Ватиканскитѣ миниатюри при важнитѣ държавни събития личатъ шестътъ велики боляри. Слѣдъ тѣхъ дохождали вѫтрѣшните боляри и подиръ външните, т. е. боляри които живѣели при дворътъ и боляри, прѣснати вѫтрѣ изъ ханството, които заемали и различни военни и административни длѣжности. Нѣ, както казахме, въ надписитѣ се срѣщатъ и багани. Едни отъ ученицѣ сѫ наложили да видятъ въ туй назование по-долно съсловие отъ самитѣ боляри; а други като иносочватъ на турското произходжение на тази дума, отъ коренътѣ *bagh*, считатъ я за нѣкаква титла или прозвище съ значение на шълководецъ или войникъ. Думата *багани* въ надписитѣ се срѣща сама, и често е придружена съ *богаторъ* или *багатуръ*. Тази цоствѣдията се приема, че е отъ турско произходжение и въ повечето турски наречия звучи *batur* (маджарски *bátor*), а на монголийски се запазила старата ѝ форма *baghatúr*, съ значение на херой, юнакъ иадъ юнака,

отъ гдѣто се обяснява сѫщо и руската дума *богатырь*, заета отъ татаритѣ. И тѣй двѣтѣ думи взети наедно богатуръ, багаинъ споредъ едни учени би трѣвало да се прѣведатъ херой пълководецъ, юнакъ надъ юнака войникъ, или пѣкъ по мнѣнието на други херой отъ поолното съсловие. Въ дадения случай мжно може да се каже сега за сега, кое отъ двѣтѣ заслужава повече довѣрие. Има нужда да се очакватъ други открития.

Подиръ великия ханъ, като висшъ държавенъ съновникъ дохходалъ *тарканътъ*. Въ каменнитѣ надписи се срѣщатъ Ох-сунъ жупанъ тарканъ, а може би и Онегабъ тарканъ (въ надписа титлата не може да се прочете ясно), а прѣзъ християнската епоха имало Теодоръ олгу-тарканъ, въ каменния надписъ отъ врѣмето на Симеона 904 г., а у Констан. Багрянородни намираме и вулиа-тарканъ синътъ на великия ханъ; у продължателя на Теофана калу-тарканъ. Тарканътъ билъ военноадминистративенъ съновникъ. Относително олгу-тарканъ казахме, че е билъ тарканъ на *аїгѣ-та*, старото укрѣпено жилище на българитѣ задъ Дунава. Нѣ имаме и жупанъ-тарканъ, т. е. тарканъ или управителъ-замѣстникъ на великия канъ върху нѣкоя жупа. Въ какъвъ смисълъ сѫ употребени прѣставките калу и булия, мжно може да се каже. Тѣрканитѣ прѣдвождали и войски въ походитѣ. Къмъ висшите държавни чиновници се отнасялъ и *Кампа-канътъ*; незнаемъ каква е била неговата длъжностъ. Управителя на бѣлградската крѣпостъ се наричалъ Борита-канъ; жизнеописателятъ на Клиmentа го сравнява съ хипостратегъ, т. е. подвоеначалникъ. Аналогични собственни имена ни прѣдали грѣцките писатели още двѣ: Енработка и Добета; може би и тѣ сѫ носили титлата канъ, толкозъ повече, че Енработка е билъ братъ на великия канъ. Въ такъвъ случай канската титла трѣба да е стоеала погорѣ отъ тарканската. У К. Багрянородни намираме, че синоветѣ на великия *клинъ* съ се титулирали канарги-кинъ или поправено *канарти-канъ* и булиасть-тарканъ. Добета е билъ управителъ на обширни земи между македонските словѣни, т. е. на Кутми-чивица. Изглежда като чели синовегъ на великия канъ сѫ носили титлите *канъ* и *тарканъ*. Подиръ иде титлата комитъ. Въ каменния надписъ отъ Симеоново врѣме намираме *comes* или комитъ Дрѣстъръ, управителъ на Струмската областъ. Длъжността на комита е третата военно-административна, защото въ надписътъ иде подиръ тарканската. Комитъ се споменува и прѣзъ Маламировото врѣме.

тъ е билъ натоваренъ съ войска да спрѣ избѣгванието на итѣ прѣселенци задъ р. Дунавъ, когато тѣ се опитали да въ Византия подъ началството на Кордила, тѣхенъ стра-

Другъ комитъ се сиomenува прѣзъ Борисовото врѣме лнността на Прѣспа и Охридъ. Въ Дѣволъ сѫ се наими-
хнитѣ великолѣпни домове, които били отстѣпени на та (*тук генус тон комитон онтас*). Покъсно тамъ е
комитътъ Шишманъ прѣзъ Петровото царувание и той
родоначалникъ на българската династия на дѣржавата,
вана въ центъра на южно словѣнските земи; синоветъ
ателитѣ наричатъ *комитопули*. Ако сѫдимъ по събо-
го на Хинкера, излиза, че цѣлата българска дѣржава
рисово врѣме се раздѣляла на десетъ комитати (*intra
comitatus*). Боляритѣ отъ българско потекло заемали
кия военно-административна постъ, навѣрно съ съгла-
на ханътъ. Запазениಗъ до сега названия на такива
които сѫ дѣйствуvalи вътрѣ въ земите на словѣните,
чисто български; така щото ний не можемъ да се съгласимъ
нътъ, че отдѣлнитѣ князе на словѣнските племена, които
били подъ българската власть, сѫ запазили господството
племената си. Върховната власть минала тогаъ въ рѫцѣ
брителитѣ. Прѣзъ Борисовото управление Таридинъ е
тъко такъвъ комитъ отъ българско происхождение въ
никата областъ. Ехачъ е билъ тоже български боля-
туй врѣме, чието потекло не зучи да е било словѣн-
шагъ, виденъ боляринъ отъ българско происхождение,
живалъ въ срѣдата на Албания прѣзъ Самуиловото
покъсно; сѫщо и Дракшанъ не може да се отнесе
къ словѣнските имена, както и Кракра и пр. Между туй
професоръ В. Златарски напослѣдъкъ дохожда до заклю-
чъвъ тия *десетъ комитата* трѣбва да видимъ десетъ
степени, на която споредъ длѣжностите се е раз-
дѣлъ на българския князъ, въ който сѫ могли да
само членове на висшето привилегировано съсловие".
продължава сѫщия: „Какъ се разпрѣдѣляли длѣж-
ности десетъ чина или степени, трудно е да се опрѣ-
ди такива длѣжности сѫ известни слѣднитѣ: кав-
алъ съответнитѣ къмъ него приставки калу, олгу,
юланъ, багатуръ и може би тукъ ще трѣба да

се отнесатъ авитуръ и кулувръсъ". Както вижда читателятъ, тукъ се забълъзва същественна разлика между изложеното отъ настъ по отношението комитатитъ и туй отъ професора В. Златарски, съ което ний и неможемъ да се съгласимъ, следъ като по-горѣ имахме случай да посочимъ на тъкън случаи отъ военно-административното дѣление на старото пир ханство. Даже исказахме мнѣніе въ тъкън случаи доста опровергълено и относително представкитъ. При туй нека прибавимъ тукъ, че ний неможемъ да считамъ богатира за длъжностъ, защото въ камения надписъ отъ Шуменъ стои: *Джепа богатиръ боляринъ кулубъръ*. Боляринътъ Джепа неможетъ да има едновръменно двѣ длъжности, т. е. богатирската и кулубърската. Тукъ трѣбва да приемемъ, че титлата богатиръ е била само почетна. Подиръ става дума за *кав-каната*; той изглежда като че ли е билъ исклучително воененъ съновникъ. И кав-канитъ сѫ били прѣводители на войски. Въ визическата епоха имаме Избулъ кав-канъ, а прѣвът християнската — Дометианъ кав-канъ. Кав-канътъ заемалъ висша власть въ държавата; той билъ велможъ и съвѣтникъ на великия канъ — анир династисъ ке симпредросъ. — Освѣнъ туй намираме и титла *мини-камъ*, той е билъ първиятъ отъ коняритъ (хипокомос) срѣща се и формата *имникъ* у К. Багрянородни. Други титли сѫ: *копанъ abi-тура и кулубъръ*. Въ надписите намираме Окоръс... копанъ и Джепа богатиръ боляринъ кулубъръ. Що се отнася до *кулубъръ* или *ко-кулубъра* учениятъ мислятъ, че е изразявала титла или място на войската; сравняватъ я съ турската *qolaghuz*, отгдѣто една сѣнаторско-турска диалектична форма *qolabur*, *qolobur*, която означава пажъноканателъ, съ прѣминаване на *gh* въ *b* и на *z* въ *r*. При това и тъкън надписите се срѣщатъ още думитъ „трептос. антропос“ (храненъ човѣкъ). Едни отъ ученийтъ додоха до заключение, че тѣ иматъ значение на *Gefolgsleute*, т. е., че сѫ принадлежали къмъ свитата на хана; други пъкъ твърдятъ, че лицата, чиито имена се споменуватъ въ занимаящите имъ подграбни паметници, сѫ принадлежали къмъ военната аристократия на българския ханъ и сѫ били негови комити и въ единого време посланици. А третъ пъкъ твърди че тоя изразъ ималъ значение на „прѣдлагъ човѣкъ“ „вѣренъ служителъ“. Нѣ като изложише тъкън изображение тогавашната българска политическа поредка, че която още да проникнатъ принципътъ на дружинния строй още никояни да приемемъ, че въ изражението, „храненъ“

човѣкъ“ се съдържа указание на това, какво лицата, на които се прилагала фразата „трептос антропос“, сѫ принадлежали за военната дружина, която се памирала подъ прямия надзоръ на хана євѣю, отъ когото получавала и материалната си поддържка. Въ византийския дворъ е имало сѫщо по-убла дружина *bucellarii*, която получавала отъ него хлѣбъ (и *ton arton tinos estiopoulos*). У старите руски князе сѫществувалъ обичай, че съ княза наедно въ дворътъ му сѫхъвили четиристотинъ най-храбри, най-надежни людие отъ неговата свита, които били готови да умрятъ съ него или да се изжертватъ за неговия животъ. А че българските велики ханове сѫ имали подобна свита отъ дружината си, едва ли трѣбва да подлежи на съмѣни. Патриарха Никифоръ ипъ съобщава, че когато хунския, кириос — тукъ се подразбира българския господаръ Орканъ — влѣзълъ въ Цариградъ съ свой (архонти) боляри и приелъ християнството, ималъ съ себе си и дорифори. Такива копиеносци се виждатъ и въ Ватиканските миниатюри. Кръмъ въ тѣзъ миниатюри е обиколенъ отъ дорифорите си, които принадлежали къмъ свитата му.

Освѣнъ туй въ нѣкои отъ старобългарските надгробни надписи най-накрая се отбѣлжава и родътъ (го генос авту) на починалия, комуто ханътъ издигнала паметникъ, бѣзсъмѣниче за това, че той се отличилъ въ войните срѣщу неприятеля. Такива родове известни ни сѫ слѣдните: *Каригиръ*, *Кубиаръ*, *Чакигаръ*, *Ер (агаръ?)*, а на другъ единъ родъ се е запазила само частната *дуаръ*. За родовете пѣкъ, които сѫ заели хунския прѣстолъ, отъ именика на българските господари знаемъ: *Доуло*, Вокиль или Укиль и Угайнъ. Отъ незапаметни времена не само българитъ, нъ и тѣхните сродници, сѫ се дѣлили на родове. Византийските писатели ни известяватъ, че хуните и другите варварски народи, когато сѫ обитавали още централна Азия при Хималаите, се подраздѣляли на родове (гени или гене). Агатия съобщава, че отъ тѣхъ много родове или племена, сѫ прѣминали подиръ въ Европа. За раздѣлението на българитъ на родове срѣщатъ се известия отъ VI вѣкъ; указанието на девѣгъ орди утургурски и кутургурски се отнася къмъ българитъ. Въ Кубратовото време българитъ се раздѣляли на племена съставени отъ родове. Исперихъ прѣминалъ въ Мизия съ множество такива гени, споменъ за които срѣщаме въ

каменните надписи. На родове се разделяли и тяхните сродници, именно: аваритѣ, печенегитѣ, маджаритѣ, хазаритѣ и пр. Всички родъ съ заститѣ отъ него земи се намиратъ подъ управлението на родоначалника. Константинъ Багранородни казва, че цѣлата печенежка държава се дѣлила на осмъ области и въ всяка областъ билъ поселенъ единъ родъ или племе. Прѣставителите на племето или архонгигѣ, както ги нарича Багранородни, се намирали въ иѣкакъвъ видъ подчиненостъ спрямо главния вождъ, който у аваритѣ, хазаритѣ и пр. се наричалъ каганъ, а у българитѣ се титулиралъ съ съкратената форма канъ, както и у иѣкои други турски народи. Помноголюдните родове образували племе, което било длѣжно да прѣставлява извѣстно количество войници, които съставлявали племенна орда или дружина; тя заедно съ прѣводителя ѝ трѣбвало да се подчинява на върховния вождъ или на хана на всички дружини или орди. Нисателитѣ, както е известно, споменуватъ за раздѣлението на българитѣ на такива орди. Слѣдователно дружинния принципъ на българитѣ може да се каже, че е съществувалъ, когато още тѣ сѫ живѣли въ Азия; то е било тѣхно учрѣждение наследствено, което тѣ не сѫ го заели отъ горнитѣ или отъ друго цѣково германско племе, както се исказа илюстриралъ г-нъ Т. Успенски, нъ сѫ го наследили отъ своите прѣдди у които това политическо устройство е било свойствено и обичайно (патрионъ ко итисменон). Не знаемъ за какво г-нъ В. Златарски пише, че „дружинното начало у българитѣ прѣди появяването имъ на Балканския полуостровъ се намира още въ областта на прѣдположението“. Ний не можемъ да се съгласимъ съ горнитѣ думи, тѣй като въ дохристиянската България съществуваха слѣди отъ дружинния принципъ. Между другото нека си припомнимъ още и слѣдния характеристиченъ случай. Византинските племенници задъ Дунава, бѣха оставени отъ българитѣ, послѣдователни на своя старъ държавенъ принципъ, подъ управлението на своя стратилатъ Кордила, военски начальникъ, които се намиралъ въ извѣстна подчиненостъ спрямо български великанъ ханъ. Прѣди два вѣка отъ тази случка сѫщо и аваритѣ оставили племенитѣ византинци да се управляватъ отъ Кубера. Разликата е тукъ тази, че българитѣ назначили на начальникъ отъ византийско произходжение, лице къмъ което имали иъли довѣре, а аваритѣ имъ наложили свой начальникъ.

Слѣдъ - Маломира, който не е управявалъ много години, памираме на ханския прѣсогът спор дъ К. Багрянородни Прѣсияма. Въ житието на св. 15 Мъченици казва се, че слѣдъ Маломира „управлението на българите поелъ синътъ на Звиница, неговиятъ (Маломировъ) братенецъ“. Отъ критиката още не е окончателно установено, кой трѣбва да се разбира подъ думите „синътъ на Звиница“, Пресиямъ ли или Богористъ. Императора писателъ К. Багрянородни разказва, че прѣзъ управлението на Властимира, българския господарь Пресиямъ подкачили война срѣщу сърбите съ намѣрение да ги подчинятъ, като водилъ трагично война съ тѣхъ, не само пишо не постигналъ ами даже изгубилъ множество войска. Камененъ надникъ оғъ врѣмето на Прѣсияма до сега не е откритъ. Други пѣкакви събития прѣзъ неговото управление не знаемъ да се случили. Къмъ туй врѣме можемъ да отнесемъ и слѣдните интересни свѣдѣния отъ арапина Аль-Масуди за българското ханство прѣзъ езпиеската епоха и то отъ IX вѣкъ. „Борджанитѣ (българитѣ),“ казва Масуди, „произахождатъ отъ колѣното на Юнона, синъ Яфетовъ; тѣхната областъ е велика и обширна, тѣ нападатъ на гърците и словѣните и хазарите и турците, и най силни нападения вършатъ срѣщу гърците. Отъ Цариградъ въ земята на борджанитѣ има 15 дена пътъ, а самата тѣхна страна се простира на дължъ 20 дни пътъ и 30 въ ширина. Земята на борджанитѣ е обградена съ търпенъ плеть, на гойто се намиратъ отверстия, подобни на дървени прозорци. (По извѣстията на визант. пис., когато Кръмъ обсаджалъ Цариградъ, заобиколи гърците своя лагерь съ плеть). Селата не сѫ обградени съ такъвъ плеть Борджанитѣ сѫ маги (египтици) и нѣматъ свещенъ законъ (книги); тѣхните коне, които употребляватъ на война, всѣкога насятъ свободни по лжговестъ и никой не смѣе да яха на тѣхъ въ не военно врѣме; ако уловятъ човѣкъ койго въ мирно врѣме възсѣдиатъ на военненъ конь, него прѣдаватъ на смърть. Когато тѣ излизатъ на война, се строятъ на редове. Стрѣлците образуватъ първите редове, задъ тѣхъ вървятъ жените и дѣцата. Борджанитѣ нѣматъ, нито златни, нито сребърни монети; всичките тѣхни покупки и сватби се плащатъ съ крави и овце. Когато между тѣхъ и гърците сѫществува миръ, борджанитѣ донасятъ въ Цариградъ на гърците дѣвици и момчета отъ словѣнски

или гръцки родъ. Сетиѣ, между тѣхъ сѫществува обичай, че ако робъ по нѣкакъвъ начинъ е сбъркалъ или се обединилъ и нѣговия господаръ иска да го бие, то робътъ пада предъ него на земята безъ всѣкакво принуждение отъ кого и да е и господаря го бие, колкото му иска душа. Ако робътъ стане преди да е получилъ позволение, той губи живота си. Още сѫществува у тѣхъ обичай, че при наслѣдствата тѣ даватъ повече на женскитѣ отъ колкото на мажкитѣ". Арапинътъ Аль-Масуди е посѣтилъ Цариградъ прѣзъ първата половина на X вѣкъ, а умрълъ въ 956 г. Нѣкои отъ извѣстията му се схождатъ съ такива, черпени отъ най-достовѣрни источници. Напримеръ, въ запитванията до папата намиратъ и слѣдното: Може ли, както по предишия обичай, да се дава на нашите жени зестра въ злато, сребро, волове, коне и пр. Много е важно извѣстието на Масуди за сѫществуванието на постоянни военни коне, които сѫ се отглеждавали и назили грижливо отъ българитѣ, на които силата се намира въ конница. И другъ арапски писателъ казва, че българитѣ яздили прѣвъходно на коне т. е., че конницата съставлявала мощната имъ воененъ апаратъ.

По свидѣтелството на К. Багрянородни Богорисъ, синътъ на Пресияма наследилъ българския прѣстолъ. Отъ фулдската пъкъ лѣтописъ се научаваме, че прѣзъ 845 год. въ Надерборъ дошли при Людзицъ Германски български пратеници. Прѣполага се, че тѣ извѣстили тогавъ на франкския императоръ въскачването на прѣстола, може би на Богориса. До покръстванието си Богорисъ е билъ занятъ съ воини съ всичкитѣ си съсѣди. Първата му грижа е била да отмѣти на сърбите за поражението, нанесено на баща му Пресияма. Многочисленни български войски подъ прѣводителството на Богориса заедно съ синътъ му Валдимера, потеглили къмъ Сърбия. Нѣ въ гориститѣ и мъчнопроходими югъта българската конница малко е могла да дѣйствува, поради което българитѣ били разбити и даже Валдимеръ заедно съ двадесетъ *вегики боляри*, попадналъ въ плenъ. Богорисъ наскърбенъ заради тази несилука, билъ заставенъ да сключи миръ съ Мунтимира и братята му. При оттеглюването си отъ Сърбия Богорисъ поискалъ отъ сърбския вождъ да му испрати двамата синове, Борена и Стефана, да го съпроводятъ до българската граница, за да не би да попадне изъ гориститѣ тѣснини въ нѣкаква засада. Тѣ го до-

вели приятелски до Реса (сега Нови-пазаръ), кждѣто се простирала границата на ханството. Борисъ далъ подаръци на сърбите, а тѣ му дали двама роби, два сокола, двѣ видри и кучета и деведесетъ кожи (каплами), които българите считали като данъкъ отъ Сърбия. Така сѫщо безуспешно се свѣршили и тогавашните българскиятѣ прѣпирни съ хърватите. Нѣ по югозападна посока българите имали голѣми устѣхи; защото прѣзъ езическото врѣме отъ Борисовото управление нашираме присъединени голѣма част отъ земитѣ на македонските словѣни. Императоръ Теофиль (829-842) още поселилъ въ селунското поле турекитѣ Вардариоти; види се, тѣ трѣбвало да служатъ за погранична стража и сѫщеврѣменно за защита на Солунъ. Къмъ срѣдата на IX вѣкъ истичалъ и срокътъ на тридесетъ-годишния миръ, сключенъ съ Византия. По туй врѣме трѣбва да се е извѣршилъ и походътъ на Бориса срѣщу Солунъ, за който ни разказва Георги Монахъ и който съставлява епизодъ отъ историята за распространението на България въ *жнеженето слозѣнско*. Златарски извѣстнието за туй събитие исхвѣрля безпощадно, ако и да се знае, че тогава югозападната част отъ Балканския полуостровъ вече влизала въ състава на българското ханство. При туй византийскиятѣ писатели тогава заговарятъ и за български нахлувания въ Тракия, и то тѣкмо когато Византия се управлявала отъ Теодора, като опекунъ на малолѣтния Махаилъ, синъ на Теофила. Тѣ съ гордость отбѣлѣзватъ въ хроникитѣ думитѣ на тази мѣдра императрица, отпраниeni къмъ Бориса, че „ако побѣдихъ жена, нѣма никаква гордость за побѣдата; иначе, ако бѫдешъ побѣденъ, на всички ще бѫде смѣшино поражението ти“, като побѣденъ отъ жена.

По туй врѣме Борисъ се примирилъ съ Византия, нѣ военни дѣйствия той подкачили противъ франкитѣ. Въ 853 г. моравскиятѣ словѣнски князъ Ростиславъ съ цѣни подаръци склонилъ българите да стяннатъ въ съюзъ съ него. Ростиславъ, слѣдъ непрѣкъснати войни съ нѣмцитѣ, подигналъ Велика Моравия (сега Моравия и Словакия) на висока степень могъщество. Много-бройна българска войска начело съ Бориса се расположила въ земитѣ на Бавария и причинила голѣми опустошения на франкитѣ. Нѣ, когато българскиятѣ отряди се прѣснали да ограбватъ съсѣдните поселения, Людвикъ Нѣмски успѣлъ да обсади българския лагеръ, укрѣпенъ съ обознитѣ кола, и подкачили

кръвопролитно сражение. Борисъ съ незначителни сили, следъ упорита защата бил заставенъ да отстъпи лагера си на приятеля и подиръ да свърже миръ съ нѣмците. Тъй че съюзътъ съ моравските словѣни не траялъ дълго; защото по-сетнѣ, когато синът на Людовика, Карломанъ, съ помощта на Ростислава бѣше се повдигналъ срѣщу баща си, българите помагали вече на Людовика, който подиръ усмиряванието на Карломана, заключилъ съ Бориса съюзъ договоръ противъ Ростислава въ Тулна на Дунава (863 г.). Този съюзъ се продължилъ до края на IX вѣкъ. Тогава види се, било испратено въ България нова нѣмско посланство, за да моли Бориса да не се продава на моравците съль, която се експлоатирала въ българскиятъ владѣния при Окина-Римникъ не далечъ отъ Карпатите.

Между туй съвероисточните граници на ханството ни, които се протягали до Днѣпъръ, а може би и до Днѣсъръ, почватъ да се застрашаватъ отъ токо що появившите се маджарски орди. Обаче къмъ западъ и юго-зацадъ българите имали важенъ успѣхъ; тѣ съ подчиняванието на словѣнските племена, защитили прѣдѣлите си. Българската граница тогава вървѣла отъ Бѣлградъ до Раса задъ р. Ибаръ. (Сърбското племе живѣло въ сегашната Черна-гора и Боснѧ). Словѣнското население въ по-голѣмата част отъ сегашното срѣбско кралство се намирало подъ властта на българите. Но на югъ по-граничната линия вървѣла задъ Охридъ при Баба-гора, която дѣлила драческиятъ византийски владѣния отъ българските. Бѣрзѧците, бабуните, драговичите, сагудатите, струмциятъ и част отъ смоленците влизали въ състава на Борисовата държава. На югъ прѣдѣлите достигали три километри надатечъ отъ солунските врата, както туй се установявала отъ Наришкия камененъ надписъ. Значи, усилването на словѣнскиятъ елементъ въ ханството ни при Бориса, стигнало твърдъ голѣми размѣри и отъ тогазъ туй население трѣбва да е започнало да влияе на държавната наредба, и то тъкмо когато българското болярство и войска въ значително количество се бѣ отдалечило съ военноадминистративна цѣлъ отъ жилищата си въ съверо-источна България. Словѣните придобиватъ напово значение въ историята на Балканския полуостровъ, като приематъ името на завоевателите, а на голѣма част отъ тѣхъ разкриватъ обятията си, за да ги слѣятъ въ една народна маса.

Въ заключение нека кажемъ, че историята на заселването

словѣнитѣ въ полуострова, както и сѫбината имъ тамъ, има съвсѣмъ малко сходство съ онай на германскитѣ племена. Вестъ-готитѣ херулитѣ, ость-готитѣ, лонгобардитѣ, които сѫщо се заселиха въ римските провинции, изгубиха националността си; тѣ се пороманчиха подобно на франкитѣ, бургундитѣ и по-късно норманитѣ. Нѣ словѣнските племена не само, че запазиха народността си, а по-късно успѣха даже да пословѣнятъ голѣма част отъ завоевателитѣ си — българи. Причинитѣ за такъва рѣзка разлика въ сѫбдата на два още млади народа — германци и словѣни — които се сблѣснаха съ античната цивилизация, лежатъ въ количеството и разнообразието съставъ на културната срѣда която заварили еднитѣ и другите. Въ Италия, Испания, Галия германските племена срѣщнаха еднородно силно пороманчено население, на чието културино влияние бѣха заставени да се подчинятъ. А словѣнитѣ завзеха облости сѫщо римовизантийски, нѣ тукъ сѫществувала е тази разлика, че тѣ не завариха мѣстно население въ такъна гъста маса, нито чѣкъ до такъва степенъ романизирано, както ни го представлява Прискъ, че ужъ си служило въ частнитѣ и политически сношения съ латинския езикъ. Тази конгломератна маса отъ различни народи говорила е помежду си на своя роденъ езикъ. При туй тази маса отъ варварски народи, която се настанивала въ расстояние на вѣкове въ источната империя, не е могла тѣй бѣрзо да се романизира, толкозъ по-вече, че пролива отъ варварските елементи не се прѣкратявалъ. Така щото засѣданлото население едвали е можало веднага да приеме римската цивилизация до такъва степенъ за да може сетиѣ чрѣзъ нея да влияе на други. Тогава империята не се наслаждавала съ миръ. Варваритѣ непрѣкъснато грабили населението ѝ и го водили въ плenъ, като по-състоятелно и по-цѣнно. Прѣзъ VI вѣкъ особенно таквизъ грабежи на население достигнали до огромни размѣри; не се минавала година да не изгуби полуострова около 200,000 отъ населението си. Видни византийски градове, въ които по-прѣди е било съсрѣдоточено управлението и дребната римска индустрия, търговията и строително изкуство или сѫ бивали развалини, или чѣкъ подпадали въ ржицѣ на варваритѣ. Сирмиумъ, воененъ и граждансъ центъръ на Византия се намиралъ подъ властва на аваритѣ; въ Сингидунумъ (Бѣлградъ) тѣ въвѣли българитѣ. Сердика, Рацария, Бонония

и редъ други по-край-дунавски градове или опустѣли за нѣколко
врѣме или пъти погинали безвъзратно въ войните съ варварите. И до като силните авари и съпърво прѣчели на Византия да упражнят тя културното си влияние върху ней-подчинените словѣнски племена, веднага слѣдъ тѣхното ослабяване се усиливат и ги замѣщватъ българитѣ, които, като покорители на Мисамъ, се явятъ същеврѣменно и като мощна еграха на словѣнската писменост, съ която се тури и основата на словѣнската култура. Ти тогава стана и по силна защитница отъ всичкого многобройнитетъ дисциплинирани български иѣлкове. Да тогава словѣнцѣ, всѣдѣствие своя разелабналь демократически строй, грозеща опасностъ да се стѣнатъ съ другого византийско население, както вече туй стана съ нѣкои отъ тѣхъ. Ето тада лежи важното значение на различните турски орди, които съединени още прѣзъ Кубратовото управление отъ този християнски български държавенъ глава, усиливатъ видното унгаро-дурско племе или отходоръ българъ и съ него наедно подържатъ въ раслоание на нѣколко вѣкове силата на българското ораждане, което отнимаше възможността на Византия да наложи върху засѣднатъ въ срѣдата на полуострова словѣнски племена своето политическо и културно наимощие. Нѣкакъ съмѣнение, че византийското влияние щѣше да има като слѣдствие онора, каквото се случи съ по-голѣмата част отъ германските племена, настанени въ римските провинции. Византия ясно съзирала дошиятъ послѣдствия отъ коравата българска мощь за нейната асимиляторска политика; за това и неизпреставала въ благоприятни за нея моменти да се опита да нанесе послѣдни ударъ на българската сила. Съ туй се разяснява и вѣковната умраза между Византия и България.

Цена 1.60 л.

Намира се за продажъ у автора въ София и въ книжарницата на Ив. Х. Николовъ въ Солунъ.

DR 75 .B3
Biellezhki vurkhu veshtestvena
Stanford University Libraries

3 6105 041 504 460

DR
75
B3

Stanford University Libraries
Stanford, California

Return this book on or before date due.
